

Andrzej Wojtaszak

Uniwersytet Szczeciński

ORCID ID: 0000-0002-5615-9438

OBLICZA WOJNY

TOM 9 • NARZĘDZIA WOJNY

ŁÓDŹ 2023 • ISBN 978-83-8331-372-6 • s. 203-238

<https://doi.org/10.18778/8331-372-6.09>

ROZWÓJ PRZEMYSŁU ZBROJENIOWEGO W POLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE LAT TRZYDZIESTYCH XX W. ROLA GENERAŁA BRYGADY ALEKSANDRA LITWINOWICZA

Streszczenie. W obliczu zagrożenia wojennego wysiłek ekonomiczny związany z budową Centralnego Okręgu Przemysłowego i realizacją 6-letniego planu rozbudowy i modernizacji Sił Zbrojnych był działaniem we właściwym kierunku, ale spóźnionym. Pierwszy etap modernizacji i rozbudowy polskiego przemysłu zbrojeniowego, zwiększający możliwości obronne Rzeczypospolitej, miał się zakończyć w 1942 r. Towarzyszyło temu zaciąganie kredytów (francuskich i brytyjskich) oraz zwiększenie nakładów państwa na obronności Polski. Ważną rolę w tych przedsięwzięciach odegrał II wiceminister Spraw Wojskowych, szef Administracji Armii gen. Aleksander Litwinowicz, który z ramienia Sił Zbrojnych nadzorował realizację planów związanych z przemysłem zbrojeniowym. Brak wystarczających środków budżetowych na zakup wyprodukowanej przez polskie firmy broni na rynku wewnętrznym wymuszał handel bronią za granicą, co prowadzono (za zgodą najwyższych władz wojskowych) niemal do wybuchu wojny. Rok 1939 wykazał nie tylko słabość militarną Polski, jej osamotnienie wobec niedotrzymania sojuszy polityczno-militarnych (Francja i Wielka Brytania), lecz także konieczność prowadzenia przez Polskę wojny na dwóch frontach. Sojusz niemiecko-sowiecki oznaczał klęskę zarówno Rzeczypospolitej, jak i Europy postwersalskiej.

Słowa kluczowe: przemysł zbrojeniowy, gen. Aleksander Litwinowicz, Kampania polska 1939, Centralny Okręg Przemysłowy, bezpieczeństwo strategiczne

W drugiej połowie lat trzydziestych, po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego, zaczęto w Polsce zdawać sobie sprawę z konieczności dozbrojenia armii, co wiązało się ze zwiększeniem nakładów finansowych na rozwój własnego przemysłu zbrojeniowego oraz pilne zakupy broni i wyposażenie sił zbrojnych. W konsekwencji w 1936 r. podjęto decyzję o budowie Centralnego Okręgu Przemysłowego (dalej: COP), co było związane z Czteroletnim Planem Inwestycyjno-Gospodarczym wicepremiera Eugeniusza Kwiatkowskiego,

zaplanowanym na okres od 1 lipca 1936 do 30 czerwca 1940 r., który miał powstać w tzw. trójkącie bezpieczeństwa¹.

Równolegle w Sztabie Głównym Wojska Polskiego (dalej: SG) podjęto działania dotyczące 6-letniego planu modernizacji i rozwoju sił zbrojnych. Na początku 1936 r. powołano grupę (samodzielną referat w Oddziale I SG), na której czele stanął płk dypl. Ludwik Sadowski, a następnie ppłk dypl. Mieczysław Sulisławski. Prace nad 6-letnim planem rozbudowy sił zbrojnych przyspieszone zostały z chwilą powołania w dniu 9 kwietnia 1936 r. dekretem Prezydenta RP specjalnego Funduszu Obrony Narodowej (dalej: FON), którego celem było dostarczenie środków finansowych przeznaczonych na obronę państwa. Środki te miały pochodzić m.in. ze sprzedaży państwowych ruchomości i nieruchomości, darów i zapisów². Istotnym elementem zwiększającym wysokość funduszu były obligacje oraz bony FON w formie Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej, które przekroczyły 400 mln zł. Ostateczny plan rozbudowy i modernizacji Sił Zbrojnych powstał w 1937 r.³ Zaakceptowany przez Komitet Obrony Rzeczypospolitej (dalej: K.O.R.)⁴ plan przewidywał wydatkowanie kwoty 6 mld zł, z czego 1,2 mld zł miało być przeznaczone na lotnictwo, a 800 mln na obronę przeciwlotniczą. Corocznie realizacja planu miała pochłaniać 1 mld zł, poza normalnym budżetem Ministerstwa Spraw Wojskowych. Zakładano zwiększenie wydatków i wprowadzenie nowych inwestycji, a także określono dwie fazy jego realizacji, z których pierwsza miała zostać zrealizowana w latach 1937–1940. Realizacja założeń planu nie była jednak możliwa bez rozbudowy własnego przemysłu zbrojeniowego. Sztab Główny WP powierzył grupie pracowników naukowych Uniwersytetu Warszawskiego, kierowanej przez doc. Władysława Kosieradzkiego, opracowanie

¹ Koncepcja trójkąta bezpieczeństwa została po raz pierwszy przedstawiona przez gen. Kazimierza Sosnkowskiego w 1921 r. J. RAKOWSKI, *Rola Centralnego Okręgu Przemysłowego*, „Biuletyn Związku Legionistów Polskich” 1938, nr 2, s. 9; J. GOŁĘBIOWSKI, *Przemysł wojenny w Polsce 1918–1939*, Kraków 1990, s. 190–202.

² M.M. DROZDOWSKI, *Geneza i rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego. Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*, t. 2, Warszawa 1959, s. 55.

³ J. GOŁĘBIOWSKI, *Polityka inwestycyjna Eugeniusza Kwiatkowskiego w latach 1926–1939*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 1970, z. 35; *Prace Historyczne* 5, s. 279–291, s. 284.

⁴ Komitet Obrony Rzeczypospolitej miał być ośrodkiem podejmującym decyzje w sprawach najważniejszych inwestycji zbrojeniowych. *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 maja 1936 r. o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi i organizacji naczelnych władz wojskowych w czasie pokoju*, Dz.U. z 1936 r., nr 38, poz. 286, dział IV, s. 648–649.

planu rozbudowy przemysłu wojennego. Produkcja sprzętu wojskowego miała osiągnąć najwyższą doskonałość techniczną i eksportową.

Dużym problemem stawały się braki finansowe państwa. W tej sytuacji strona polska zaczęła ubiegać się o kredyty. Po długich negocjacjach, wobec pogarszającej się sytuacji militarnej w Europie i wzrostu zagrożenia ze strony Niemiec, strona francuska (układ z Rambouillet, podpisany 6 września 1936 r.) wyraziła zgodę na udzielenie Polsce kredytu. Ostatecznie jego wysokość miała wynosić 2 miliardy 600 milionów franków. Z tej sumy przeznaczono: 1 mld na zakup we Francji materiałów wojennych i urządzeń niezbędnych dla polskiego przemysłu zbrojeniowego, 250 mln na prowadzone w Polsce przez firmy francuskie prace o charakterze militarnym, 950 mln na emisję obligacji Towarzystwa Kolejowego Polsko-Francuskiego, a 405 mln miano uzyskać poprzez emisję obligacji rządu polskiego⁵. W kolejnych latach, w sytuacji pogarszania się sytuacji międzynarodowej – Anschluss Austrii, utworzenie przez Niemców Kraju Sudetów, rozpad Czechosłowacji (utworzenie Protektoratu Czech i Moraw oraz proklamowanie prohitlerowskiej Słowacji), przyłączenie do III Rzeszy Kłajpedy oraz pojawianie się roszczeń terytorialnych wobec Polski – strona polska ponowiła w Paryżu starania o dalsze kredyty na zakup sprzętu wojskowego. Dnia 18 sierpnia 1939 r. podpisany został układ, na mocy którego Francja udzieliła Polsce kredytów w wysokości 430 mln franków na zakup od rządu francuskiego materiałów wojennych potrzebnych do obrony państwa. Przed wybuchem wojny zakupiono jeden batalion czołgów lekkich R 35⁶. Po długich rokowaniach 7 sierpnia 1939 r. również Wielka Brytania udzieliła Polsce kredytu w wysokości 8 mln funtów, tj. 207 mln zł według kursu 1938 r.⁷ Działania te były jednak wyraźnie spóźnione i nie dawały szansy na terminowy zakup i dostarczenie do Polski potrzebnego sprzętu i uzbrojenia.

Po przyznaniu Polsce przez Francję w 1936 r. kredytu na forum Komisji Budżetowej Sejmu RP w dniu 5 lutego 1937 r. przedstawiono nowy plan inwestycji przemysłowych, będący kontynuacją i rozszerzeniem Planu

⁵ Pierwotna kwota pożyczki miała wynosić 2 mld. W związku z dewaluacją franka wzrosła do 2 600 mln franków. H. BUŁHAK, *Polska – Francja z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000, s. 146–147; P. STAWECKI, *Pożyczka francuska z 1936 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, R. 74, z 1, s. 58 i n.

⁶ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1: *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 1: *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951 (dalej: *PSZ*), s. 207.

⁷ J. CIAŁOWICZ, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970, s. 338.

Czteroletniego. Plan COP-u formalnie przyjął postać specjalnej ustawy o inwestycjach z funduszy państwa⁸.

Z perspektywy rozwoju i rozbudowy przemysłu zbrojeniowego w Polsce (po 1935 r.) istotną rolę odgrywało Ministerstwo Spraw Wojskowych, a szczególnie II wiceminister Spraw Wojskowych i szef Administracji Armii, który był odpowiedzialny „za całokształt gospodarki finansowej i rzeczowej wojska [podkr. A.W.]”⁹. Od 14 lipca 1936 r. funkcję tę pełnił gen. bryg. Aleksander Litwinowicz, który uczestniczył z ramienia wojska w tworzeniu ekonomicznego giganta, jakim był Centralny Okręg Przemysłowy, dbając szczególnie o realizację założeń planu 6-letniego.

Ważnymi czynnikami wpływającymi na oceny najwyższych władz wojskowych i politykę dotyczącą rozwoju i rozbudowy przemysłu zbrojeniowego były kwestie związane z handlem bronią i amunicją, którymi zajmowała się Spółka Eksport Przemysłu Obronnego (SEPEWE sp. z o.o.¹⁰). W dniu 4 kwietnia 1938 r. powstało w Warszawie przedsiębiorstwo o nazwie „TISSA Towarzystwo Importu Surowców S.A.”, (100% akcji należało do SEPEWE)¹¹, zajmujące się importem i pozyskiwaniem surowców niezbędnych dla wojska. Aktywność TISSA związana była z budową w okolicach Sandomierza huty miedzi; zamierzano również wybudować na obszarze COP hutę magnezu. Wspierano powstanie „Huty Aluminium” S.A., która miała być zlokalizowana w rejonie Nisko-Rozwadów. Istotną rolę miała odgrywać spółka „Mangasar” – zajmująca się importem rud manganowych z Rumunii. Przedsięwzięcie okazało się nieopomyślne ze względu na jego nieopłacalność¹².

Wspomniane konsorcja były zarządzane przy udziale i pod kontrolą Ministerstwa Spraw Wojskowych. Wojskowi znaleźli się w zarządach firm zbrojeniowych. II wiceminister Spraw Wojskowych, gen. Aleksander Litwinowicz, był m.in. prezesem rady administracyjnej Państwowej Fabryki Olejów Mineralnych

⁸ Centralny Okręg Przemysłowy w dniu wejścia w życie ustawy obejmował 44 powiaty z województw kieleckiego, krakowskiego, lubelskiego i lwowskiego oraz powiaty miejskie: Radom i Kielce. Art. 3, *Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o ulgach inwestycyjnych*, Dz.U. z 1938 r., nr 26, poz. 224.

⁹ L. WYSZCZELSKI, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1939*, Warszawa 2010, s. 238.

¹⁰ T. BERNADZIKIEWICZ, *Udział państwa w spółkach handlowych*, Warszawa 1938, s. 50.

¹¹ *Ibidem*, s. 51.

¹² TISSA sprowadziła m.in. rudy żelaza, nikiel, cynę, molibden, antymon, rtęć, fluoryt, kauczuk, skóry itp. *Vide*: M.P. DESZCZYŃSKI, *Polski eksport sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym (zarys problematyki)*, „Przegląd Historyczny” 1994, nr 1–2(85), s. 91–92.

„Polmin”, członkiem rady Starachowickich Zakładów Górniczych S.A. oraz władz „Pocisku”.

Po klęsce w Kampanii polskiej w 1939 r. wiele zarzutów kierowano pod adresem najwyższych władz Wojska Polskiego, również gen. Litwinowicza. Dotyczyły one głównie wyrażania zgody na sprzedaż przez polskie firmy zbrojeniowe broni w sytuacji zbliżającej się wojny (w tym po marcu 1939), braku skutecznych zakupów uzbrojenia na rynkach zachodnich czy rozproszenia polityki inwestycyjnej związanej z powstającym polskim przemysłem zbrojeniowym.

Autor postawił następującą hipotezę: **z perspektywy minionych lat możemy mieć wrażenie, że w najwyższych władzach wojskowych panowało przekonanie (i do wiosny 1939 r. gorąco w to wierzone), że wojna wybuchnie nie prędzej niż w 1942 r.** [podkr. A.W.].

Gen. Litwinowicz był zdania, że pełną samowystarczalność produkcji zbrojeniowej mieliśmy osiągnąć w 1942 r. Tymczasem „zostaliśmy zaatakowani w chwili, gdy nasze przygotowania materiałowe i zapasy wojenne doszły zaledwie do 50% tego stanu, który mógł być uznany jako minimalny”¹³. W tym kontekście rodzą się następujące pytania badawcze: czy zahamowanie sprzedaży broni, zwłaszcza w latach 1938–1939 (głównie po marcu 1939 r.), przyczyniłoby się do poprawy sytuacji polskich sił zbrojnych w Kampanii polskiej 1939 r.?, czy wstrzymanie handlu bronią, wobec braku odpowiedniej ilości zamówień i braku popytu wewnętrznego w latach 1936–1939, nie przyczyniłoby się do zahamowania tempa rozwoju przemysłu zbrojeniowego w Polsce?, czy postawienie na rozwój własnego nowoczesnego uzbrojenia (samoloty, czołgi, działa przeciwlotnicze) zwiększyłoby nasze szanse w 1939 r., i czy było to możliwe?

Na temat rozwoju przemysłu zbrojeniowego w okresie II Rzeczypospolitej powstało już wiele opracowań i artykułów. Na uwagę zasługują prace autorstwa: Jerzego Gołębiowskiego¹⁴, Tadeusza Grabowskiego¹⁵, Marka Jabłonowskiego¹⁶,

¹³ Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Władysława Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS). Relacje z Kampanii wojennej 1939 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych, Szef Administracji Armii. Biuro personalne, sygn. B.I.11/c, s. 8.

¹⁴ J. GOŁĘBIOWSKI, *Najważniejsze inwestycje zbrojeniowe w Centralnym Okręgu Przemysłowym: budowa fabryk broni i amunicji w latach 1937–1939*, „Studia Historyczne” 1999, t. 42, nr 4, s. 571–592.

¹⁵ T. GRABOWSKI, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963.

¹⁶ M. JABŁONOWSKI, *Wobec zagrożenia wojną. Wojsko a gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa 2001.

Piotra Staweckiego¹⁷, Mariana Marka Drozdowskiego¹⁸, Zdzisława Dziemianki¹⁹, Edwarda Malaka²⁰, Marka Piotra Deszczyńskiego (i innych). W artykule wykorzystano materiały autorstwa m.in. gen. Litwinowicza, znajdujące się w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego²¹ oraz w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie – materiały niezbędne do opracowania biogramu gen. bryg. Aleksandra Litwinowicza²². Autor korzystał z artykułu autorstwa Eweliny Ziomek²³ oraz relacji i wspomnień znajdujących się w przywoływanym już zbiorze: *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*²⁴, w *Materiałach do zagadnienia przemysłu zbrojeniowego w Polsce w latach 1919–1939*²⁵ oraz w zbiorze dokumentów *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*²⁶.

1. Rozwój przemysłu zbrojeniowego w Polsce po 1918 r.

Początki tworzenia polskiego przemysłu zbrojeniowego po 123 latach niewoli nie były łatwe. Wiązało się to ze zróżnicowanym poziomem industrializacji poszczególnych zaborów oraz ze słabą pozycją ekonomiczną państwa wracającego na mapy Europy. W obawie przed irredentystycznymi zapędami Polaków

¹⁷ P. STAWECKI, *Z dziejów przemysłu wojennego II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1971, cz. 1, nr 1, s. 267–298; 1971, cz. 2, nr 3, s. 217–258.

¹⁸ M.M. DROZDOWSKI, *op. cit.*, s. 35–73.

¹⁹ Z. DZIEMIANKO, *Przemysł zbrojeniowy w COP*, Toruń 2004.

²⁰ E. MALAK, *Polskie lotnictwo wojskowe 1926–1935 (dążenie do samodzielności strategicznej i produkcyjnej)*, [w:] *Józef Piłsudski: dziedzictwo epoki – wyzwania dla współczesności*, red. J. CYMERSKI, A. KOSESKI, Pułtusk 2015, s. 149–169.

²¹ IPMS, sygn. B.I.11/c i inne.

²² Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie (dalej: CAW). Zespół: Kolekcja generałów Wojska Polskiego i wielkich osobistości, Akta personalne Aleksandra Litwinowicza, sygn. I.480.369.

²³ E. ZIOMEK, *Działalność generała brygady Aleksandra Litwinowicza w okresie sprawowania funkcji II wiceministra spraw wojskowych w latach 1936–1939*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2014, R. 29, z. 2, s. 99–114.

²⁴ *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. WŁODARKIEWICZ, Warszawa 2007.

²⁵ *Materiały do zagadnienia przemysłu zbrojeniowego w Polsce w latach 1919–1939*, „Niepodległość” 1958, t. 6, s. 148–187.

²⁶ *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, zebrał i oprac. M. CIEPLEWICZ i in., red. E. KOZŁOWSKI, Warszawa 1968.

zaborcy nie tworzyli na tych terenach zakładów produkujących uzbrojenie. W okresie działań militarnych, walk o granice Rzeczypospolitej, uruchomiono ponad 140 zakładów wojskowych, a do końca 1922 r. ponad 50 warsztatów przystosowanych do pracy w warunkach wojennych²⁷. W początkowym okresie podstawowym problemem było ujednoczenie rodzajów broni dla wojska. Poza organizowaniem zbrojowni, warsztatów i wytwórni zawierano umowy z prywatnymi firmami, np. na produkcję amunicji: z „Pociskiem” S.A. i Towarzystwem Starachowickich Zakładów Górniczych S.A. („Starachowice”), oraz na produkcję prochu i materiałów wybuchowych: z „Boryszewem” pod Sochaczewem i Polskimi Zakładami Chemicznymi „Nitrat” w Niewiadowie. Na potrzeby wojska produkowały także: Modrzejowskie Zakłady Hutniczo-Górnicze S.A. w Sosnowcu (elementy do pocisków artyleryjskich), Spółka Akcyjna „Norblin, Bracia Buch i T. Werner” w Warszawie (elementy do amunicji karabinowej), Fabryka Broni i Maszyn „Arma” S.A. we Lwowie (nastawiona na naprawę broni), „Protekta” w Radomiu (zorientowana na produkcję masek przeciwgazowych), warszawska firma „Perkun” produkująca bagnety, raketnice, maszynki do ładowania taśm karabinów maszynowych, firma Rzewuski” (ćwiczebne bomby lotnicze) czy Spółka Akcyjna „Granat” z Kielc (wytwarzająca granaty ręczne) i inne²⁸.

Chcąc uregulować sytuację związaną z funkcjonowaniem i rozwojem przemysłu zbrojeniowego w Polsce, w dniu 29 kwietnia 1922 r. Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów z inicjatywy gen. Kazimierza Sosnkowskiego podjął uchwałę o utworzeniu Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych (dalej: CZWW), przedsiębiorstwa państwowego podlegającego Ministerstwu Spraw Wojskowych i mającego za zadanie rozbudować polski przemysł zbrojeniowy²⁹. W statucie CZWW jako cel działania zapisano: „eksploatację istniejących i pobudowanie i eksploatację nowych Wytwórni Wojskowych, zgodnie z zatwierdzonymi przez Ministra Spraw Wojskowych ogólnymi planami gospodarki wojskowej i w granicach przyznanych kredytów”³⁰. Poza

²⁷ J. GOŁĘBIEWSKI, *Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej*, Kraków 1985, s. 37–39.

²⁸ M. CIEPLEWICZ, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 92–94.

²⁹ J. GOŁĘBIEWSKI, *Przemysł wojenny...*, s. 57.

³⁰ *Statut Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych*, [w:] *Dziennik Rozkazów Wojskowych* M.S.Wojsk. Nr 26 z 27 VI 1922 r., poz. 390.

stopniowym przejmowaniem starych wytwórni i fabryk zbrojeniowych³¹ zakładano powstanie (w latach 1923–1925) Państwowej Wytwórni Broni w Radomiu, wytwarzającej karabiny i karabinki typu „Mauzer”, rewolwery i pistolety, Państwowej Wytwórni Amunicji Karabinowej i Działowej w Skarżysku, Państwowej Wytwórni Prochu i Materiałów Kruszących w Pionkach (Zagożdżon) oraz Sprawdzianów w Warszawie.

Ważną rolę w procesie rozbudowy przemysłu wojennego odegrał Departament X Ministerstwa Spraw Wojskowych (dalej: MSWojsk.), od 17 sierpnia 1923 r. kierowany przez płk./gen. Aleksandra Litwinowicza. Wspierany przez gremium specjalistów – Komitet Doradczy dla Przemysłu Wojennego (na jego czele również stał gen. Litwinowicz), w skład którego wchodziłi przedstawiciele najważniejszych korporacji i stowarzyszeń technicznych. Opracowano dwie drogi rozwoju przemysłu wojennego w Polsce³². Pierwszy projekt zakładał koncentrację na istniejących inwestycjach i ich dokończeniu w ciągu trzech lat. Drugi na powiększeniu inwestycji m.in. o nowe zakłady produkujące działa 47 i 75 mm, broń maszynową oraz prowadzące badania nad sztucznym kauczukiem. Towarzyszyć temu miało przeniesienie części przedsiębiorstw do Polski centralnej³³.

Jak podkreślał Piotr Stawecki, w przypadku konfliktu zbrojnego, przed 1926 r., mogliśmy pokryć jedynie zapotrzebowanie na: broń ręczną w 7,25%, amunicję karabinową w 11,5%, amunicję artyleryjską (w zależności od kalibru) od 13 do 42%, proch – 7%³⁴. W dniu 1 września 1926 r. na Zamku Królewskim w Warszawie odbyła się konferencja z udziałem prezydenta Ignacego Mościckiego, Marszałka, premiera Kazimierza Bartla, ministra przemysłu i handlu Eugeniusza Kwiatkowskiego oraz płk. Juliusza Ulrycha. W trakcie dyskusji podkreślano problem niewystarczalność produkcji przemysłu

³¹ Na przykład: Państwowej Fabryki Karabinów w Warszawie – wytwarzającej ręczne karabiny maszynowe, ciężkie karabiny maszynowe, lotnicze karabiny maszynowe oraz wyrzutniki do bomb; wytwórni: Wozów Taborowych i Rymarni w Krakowie, Wozów Taborowych w Poznaniu, Kuchen Polowych w Rzeszowie, Kapsli i Kapiszonów w Toruniu, Zapalników w Warszawie, Amunicji Karabinowej w Warszawie oraz Przetwórni Materiałów Wybuchowych w Bydgoszczy.

³² L. WYSZCZELSKI, *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Warszawa 2007, s. 111.

³³ P. STAWECKI, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 – 12 V 1935*, Warszawa 2004, s. 130.

³⁴ P. STAWECKI, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981, s. 104.

zbrojeniowego w Polsce na potrzeby armii. Piłsudski zakładał wytworzenie sytuacji, która pozwoliłaby na niezależność Polski przez 100 dni prowadzenia wojny. Marszałek domagał się także ujednoczenia uzbrojenia w piechocie i artylerii. Nie zakładano jednak rozwoju nowoczesnej broni: wojsk pancernych i lotnictwa.

Problemem okazały się rosnące koszty modernizacji i rozbudowy przemysłu zbrojeniowego, które doprowadziły do konieczności redukcji inwestycji planowanych przez CZWW i skoncentrowania prac na tych, które zostały rozpoczęte. Nakłady państwa na rozwój przemysłu zbrojeniowego po 1926 r. uległy zmniejszeniu nawet o 25%. Wywołało to niezadowolenie w kręgach wojskowych, które atakowały Dyрекcję Główną CZWW. W tej sytuacji podjęto decyzję o przejmowaniu produkcji strategicznej przez państwo. W dniu 17 marca 1927 r. w miejsce CZWW powołano Państwową Wytwórnę Prochów i Materiałów Kruszących oraz Państwową Wytwórnę Uzbrojenia (w której skład wchodziły: Państwowa Fabryka Karabinów i Państwowa Fabryka Sprawdzianów w Warszawie, Państwowa Fabryka Broni w Radomiu oraz Państwowa Fabryka Amunicji w Skarżysku). Branżę wojskową uzupełniały: Państwowe Zakłady Lotnicze w Warszawie (1927) i Państwowe Zakłady Inżynierii (1928), które przejęły akcje Zakładów Mechanicznych „Ursusa”, produkując autobusy na licencji „Saurera” i „Fiata” oraz silniki lotnicze na licencji Waltera (uruchomiono również, na licencji Carden-Lloyd, produkcję czołgów TK, TKS i 7TP); powstały także Państwowe Zakłady Umundurowania³⁵. W latach 1927–1935 wydatki inwestycyjne państwa sięgały 82,6 mln zł. Znaczna część tych środków była głównie wykorzystywana na rozbudowę przemysłu lotniczego i samochodowego³⁶. Warszawskie Państwowe Zakłady Lotnicze zostały przekształcone w Centralne Warsztaty Lotnicze, a w 1932 r. rozpoczęto budowę fabryki płatowców na warszawskim Okęciu. Płatowce produkowała również Firma E. Plage i T. Laśkiewicz w Lublinie. Z kolei Wytwórnia Maszyn Precyzyjnych w Warszawie „Avia” (PZL-Wytwórnia Silników) produkowała silniki samolotowe oraz moździerz 81 mm. Duże znaczenie miało utworzenie Państwowej Wytwórni Aparatów Telegraficznych i telefonicznych w Warszawie oraz Polskich Zakładów Optycznych.

³⁵ L. WYSZCZELSKI, *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008, s. 387.

³⁶ T. GRABOWSKI, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963, s. 68.

2. Polskie plany inwestycyjne. Przemysł zbrojeniowy w Polsce w latach 1936–1939

Problem rozbudowy polskiego przemysłu zbrojeniowego był jednym z ważniejszych zagadnień, przed którym stawały najwyższe władze wojskowe przez cały okres międzywojenny. Dla zrozumienia zachodzących procesów warto przytoczyć, za gen. Józefem Wiatrem, że możemy wyodrębnić trzy okresy organizacji wojska oraz przygotowań do przyszłej wojny. Pierwszy trwał do 1926 r., a jego podstawą była Konstytucja marcowa z 1921 r. W rezultacie wprowadzenia takich rozwiązań cały ciężar odpowiedzialności za przygotowanie Sił Zbrojnych spoczywał na ministrze spraw wojskowych. Po przewrocie majowym w 1926 r. i przejściu władzy przez Józefa Piłsudskiego obowiązywał dekret prezydenta RP o organizacji naczelných władz wojskowych. Powstał dwutorowy charakter organizacji w armii: na czas wojny, gdzie najważniejszą rolę odegrać miał Generalny Inspektor Sił Zbrojnych (dalej: GISZ) – na którego czele stał przyszły Wódz Naczelny, oraz w czasie pokoju, gdzie ciężar przygotowań do wojny powinien spoczywać na Ministerstwie Spraw Wojskowych. Aby nie dochodziło do sporów kompetencyjnych, obie funkcje sprawował marszałek Piłsudski. Trzeci okres rozpoczął się po jego śmierci i trwał do wybuchu wojny³⁷. Prezydent Ignacy Mościcki wydał nowy dekret o organizacji naczelných władz wojskowych, dający GISZ wiodącą rolę w organizacji i przygotowaniu Sił Zbrojnych do wojny³⁸. W przypadku MSWojsk. minister odpowiadał m.in.: „**1) za zaopatrzenie SZ w czasie pokoju; 2) za przygotowanie w drodze produkcji lub zakupu broni, sprzętu, amunicji i materiałów oraz za ich magazynowanie: a) na wyposażenie Sił Zbrojnych według planów mobilizacyjnych, b) oraz w celu stworzenia rezerwy broni, sprzętu i amunicji dla potrzeb prowadzenia wojny**” [podkr. A.W.]³⁹. Czynności te wykonywał minister przez II wiceministra spraw wojskowych, szefa Administracji Armii. Funkcje te pełnił wspomniany już gen. bryg. Aleksander Litwinowicz. Jego zastępcami do 1939 r. byli: płk Władysław

³⁷ *Opinie gen. bryg. Józefa Wiatra o polskim przemyśle zbrojeniowym i organizacji naczelných władz wojskowych do 1939 roku*, [w:] *Materiały do zagadnienia przemysłu zbrojeniowego...*, s. 183–184.

³⁸ *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 maja 1936 r.*, Dz.U. 1936, nr 38, poz. 286, dział II, art. 5, § 1, s. 648.

³⁹ *Opinie gen. bryg. Józefa Wiatra o polskim przemyśle zbrojeniowym...*, s. 184; T. BÖHM, *Z dziejów Naczelných władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 223.

Filipowski, następnie od 1938 r. gen. bryg. Mieczysław Maciejowski, a latem 1939 r. gen. bryg. Ludomił Rayski. W strukturach MSWojsk. w pionie zaopatrzenia wojsk (podległym gen. Litwinowiczowi), mającym wpływ na inwestycje zbrojeniowe i rozwój wojska, istotną rolę odgrywało Biuro Przemysłu Wojennego kierowane przez płk. Ottona Czuruka, a następnie płk. Stanisława Witkowskiego, składające się z komórek zajmujących się organizacją przemysłu wojennego oraz dostawami surowców i półfabrykatów i pracami nad rozbudową Centralnego Okręgu Przemysłowego. Planowaniem zaopatrzenia w broń, amunicję, materiały ochrony przeciwgazowej oraz dysponowaniem zgromadzonymi środkami materiałowymi zajmował się Departament Uzbrojenia, kierowany przez płk./gen. bryg. Mieczysława Maciejowskiego, a od 1938 r. płk. Jerzego Mariana Englisha. Kwestie budżetowe, realizacji kredytów i inne sprawy związane z finansami armii były przedmiotem prac Biura Budżetowego kierowanego przez płk. Michała Józefa Grosska⁴⁰.

Wzrost zagrożenia militarnego Polski w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej wymagał podjęcia działań na rzecz poprawy wyposażenia Wojska Polskiego w niezbędną broń i amunicję. Wiązało się to z zakupem i produkcją sprzętu niezbędnego dla poprawy bezpieczeństwa państwa i skutecznego prowadzenia działań wojennych. Po latach zaniedbań związanych z wielkim kryzysem finansowym sytuację ekonomiczną Polski miał poprawić czteroletni program inwestycyjny. Na obszarze czterech województw: lubelskiego, kieleckiego, lwowskiego i krakowskiego, szczególnie w widłach Wisły i Sanu, lokowano pierwszy etap budowy COP. Tworzono zaplecze energetyczne z elektrownią w Stalowej Woli oraz sieć przesyłową wysokiego napięcia Mościce–Starachowice–Warszawa, a także gazociąg Jasło–Starachowice (z Zagłębia Krośnieńskiego – wielka inwestycja gazowa „Polminu”). Program czteroletni był podstawą dla sześcioletniego programu rozwoju sił zbrojnych (do 1942)⁴¹. Do życia powołano ok. 100 zakładów przemysłowych, m.in. kombinat metalurgiczny – huty aluminium w Stalowa Wola, elektrownię w Rożnowie, zakłady azotowe w Mościskach, magistralę węglową Śląsk–Wybrzeże, oraz rozpoczęto budowę gazociągu z Zagłębia Borysławsko-Drohobyckiego⁴².

⁴⁰ *Ibidem*, s. 223–224; E. ZIOMEK, *op. cit.*, s. 107–108.

⁴¹ *Vide*: D. KOREŚ, *Komitet do Spraw Uzbrojenia i Sprzętu a przygotowania Wojska Polskiego do wojny, 1935–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 12/2, s. 97–126.

⁴² T. JURGA, *1939. Obrona Polski i Europy*, Warszawa 2014, s. 48–49.

Pod koniec 1938 r. uruchomiono Polskie Zakłady Lotnicze w Mielcu, które rozpoczęły produkcję średnich bombowców PZL-37 „Łoś” oraz udoskonalonych myśliwców P-24 i samolotów rozpoznawczych RWD-14 „Czapla”. W Warszawie utworzono Państwowe Zakłady Tel- i Radiotechniczne. Rozpoczęto na szerszą skalę produkcję amunicji w Pionkach⁴³, Skarżysku⁴⁴, Starachowicach⁴⁵ i Radomiu czy wytwarzanie granatów w Kielcach. Według założeń planu rozbudowy przemysłu zbrojeniowego powstać miały fabryki kabli polowych i reflektorów przeciwlotniczych, walcownie miedzi i aluminium, odlewnie oraz fabryki broni, dział, pocisków i amunicji, a także zakłady lotnicze, fabryki chemiczne czy wytwórnia kauczuku (*cf.* ważniejsze prace inwestycyjne – tabela 1)⁴⁶.

Tabela 1

Ważniejsze prace inwestycyjne COP realizowane w latach 1937–1939

Nazwa zakładu	Lokalizacja	Początek działalności	Produkcja dla sił zbrojnych
Fabryka Obra- biarek „H. Cegielski”	Rzeszów	kwiecień 1937	<u>Fabryka broni:</u> działka przeciwpancerne 37 mm i przeciwlotnicze 40 mm na lic. „Boforsa”, pomocniczy sprzęt artyleryjski, aparaty nasłuchowe i kuchnie polowe
Zakłady Połu- dniowe, Spółka z o.o. w Nisku	Nisko	17 stycznia 1937	<u>Fabryki różne:</u> zakłady hutnicze – stali szlachetnych i me- chanicznych
Zakłady Połu- dniowe	Stalowa Wola (podlegały zakładom w Nisku)	22 grudnia 1937	<u>Fabryka broni:</u> haubice 100 mm wz. 14/19P, baterie armat dalekonośnych 105 mm wz. 29, lufy do dział przeciwlotniczych, części do maszyn samochodowych i lotniczych

⁴³ Fabryka miała produkować prochy armatnie oraz materiały kruszące i burzące. Była to największa na terenie kraju wytwórnia materiałów wybuchowych, Z. DZIEMIANKO, *op. cit.*, s. 145–146.

⁴⁴ Rozbudowano istniejące zakłady: zbudowano strzelnicę artyleryjską, laboratorium fabryczne, podstację elektryczną, kwaszarnię zapalników, przecinarnię granatów. Była to największa fabryka amunicji w II RP, *ibidem*, s. 138.

⁴⁵ Fabryka dział i amunicji kalibru 100 mm, 105 mm, 155 mm, 75 mm plot, 40 plot, amunicji artyleryjskiej, *PSZ*, t. 1, cz. 1, s. 197.

⁴⁶ T. JURGA, *op. cit.*, s. 56 i n.

Nazwa zakładu	Lokalizacja	Początek działalności	Produkcja dla sił zbrojnych
Fabryka Silników Lotniczych PZL – Wytwórnia Silników nr 2	Rzeszów	maj 1939	<u>Fabryka lotnicza:</u> silniki lotnicze (ok. 450 silników rocznie)
Państwowe Zakłady Lotnicze. Wytwórnia Płatowców nr 2	Mielec	marzec 1939	<u>Fabryka lotnicza:</u> płatowce (ok. 450 płatowców metalowych rocznie); wyprodukowano pierwsze samoloty typu „Łoś”
Wytwórnia Amunicji nr 3	Nowa Dęba (Majdan)	maj 1939	<u>Fabryka amunicji:</u> spłonki, zapalniki, planowano uruchomienie nabijalni pocisków
Państwowa Fabryka Amunicji nr 2	Dąbrowa-Bór (Kraśnik)	czerwiec 1937	<u>Fabryka amunicji:</u> uruchomiono produkcję elementów zapalnika RYG i wkrętek głowicowych, miała wytwarzać amunicję artyleryjską wszystkich kalibrów od 37 mm do 155 mm
Państwowa Fabryka Amunicji nr 5	Jawidz koło Lubartowa	sierpień 1937 (nieukończona)	<u>Fabryka amunicji:</u> amunicja karabinowa i do broni maszynowej, mała i średnio kalibrowej, zapalniki, zapłoniki i łuski, 37 mm i 40 mm
Państwowa Wytwórnia Prochu	Krajowce koło Jasła (oddział Wytworni prochu w Pionkach)	lipiec 1938 (nieukończona)	<u>Fabryka chemiczna:</u> materiały wybuchowe, bawełna strzelnicza, nitrogliceryna i prochy bezdymne; nie zdążono uruchomić produkcji przed wybuchem wojny
Wytwórnia Nitrozwiązków „Nitroza”	Obleśna Góra (Sarżyna)	7 września 1937 (nieukończona)	<u>Fabryka chemiczna:</u> nitrozwiązki organiczne, kwas azotowy, chlor, ług oraz związki azotowe dla rolnictwa
Fabryka Materiałów Wybuchowych „Lignoza”	Pustkowie	wrzesień 1937	<u>Fabryka chemiczna:</u> wytwarzanie tworzyw fenolowych, laminatów fenolowych oraz żywic lanych. Powstało laboratorium badawcze, które miało możliwość produkcji polistyrenu, żywic lakierowanych, tworzyw mocznikowych, syntezy formaldehydu oraz acetylocelulozowych tworzyw wtryskowych
Fabryka Gum Jezdnych „Stomil”	Dębica	kwiecień 1938	<u>Fabryki różne:</u> produkowano opony i dętki samochodowe, które były przeznaczone głównie na potrzeby wojskowe
Fabryka Kauczuku Syntetycznego	Dębica	grudzień 1938	<u>Fabryki różne:</u> sztuczny kauczuk „ker”

Tabela 1 (cd.)

Nazwa zakładu	Lokalizacja	Początek działalności	Produkcja dla sił zbrojnych
Odlewnia Metali Półszlachetnych	Gorzyce pod Warszawą	wrzesień 1938	<u>Fabryki różne:</u> produkowano tłoki i sworznie oraz duże odlewy z metali nieżelaznych i części do silników
Odlewnia Stopów Lekkich	Rzeszów	1938 – nieukończona	<u>Fabryki różne:</u> odlewy aluminiowe
Walcownia Metali Kolorowych	Pustyni koło Dębicy	grudzień 1938 – nie ukończona	<u>Fabryki różne:</u> walcownia miedzi i aluminium
Wytwórnia Silników Samochodowych	Lublin	wrzesień 1938	<u>Fabryki samochodów i czołgów:</u> silniki 3,6 litra do samochodów ciężarowych dla wojska

* J. GOŁĘBIEWSKI, *Zapoczątkowanie Państwowych Zakładów Lotniczych w Rzeszowie i Mielcu (1937–1939)*, „Studia Historyczne” 2000, nr 2(169), s. 285–293.

Źródło: oprac. własne na podstawie J. GOŁĘBIEWSKI, *Przemysł wojenny...*, s. 262–292.

W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej polski przemysł obronny dysponował m.in.:

- 7 zakładami produkującymi broń ręczną i maszynową, działa średnich i ciężkich kalibrów, działa przeciwlotnicze i przeciwpancerne;
- 9 wytwórniami amunicji;
- 11 zakładami chemicznymi;
- 11 fabrykami płatowców i silników lotniczych;
- 1 fabryką czołgów;
- 3 fabrykami sprzętu łączności⁴⁷.

3. Działalność gen. bryg. Aleksandra Litwinowicza na rzecz rozbudowy polskiego przemysłu zbrojeniowego

3.1. Okres budowy przemysłu wojennego

Przebywający podczas wojny w obozie dla internowanych Băile Herculane w Rumunii, gen. Litwinowicz wygłosił odczyt na temat przemysłu wojennego w Polsce w latach 1919–1939 (2, 9, 23 i 30 sierpnia 1940). Generał podkreślał,

⁴⁷ L. MOCZULSKI, *Wojna Polska 1939*, Warszawa 2009, s. 451.

że w lipcu 1926 r. w kierowanym przez niego X Departamencie Przemysłu Wojennego MSWojsk. powstały projekty rozbudowy fabryk i zakładów zbrojeniowych. Myślano o przeniesieniu do Polski niektórych prywatnych zakładów produkujących broń. Litwinowicz (jako szef Departamentu Przemysłu Wojennego) czynnie zaangażował się w działania na rzecz rozbudowy zakładów zbrojeniowych w Starachowicach (produkcja armat i amunicji). Uruchamiano kolejne fabryki: broni i masek przeciwgazowych w Radomiu, płatowców i samolotów w Lublinie i Białej Podlaskiej. Podjęto prace nad rozwojem fabryk telegraficznych i telefonicznych oraz optycznych. Pojawiła się koncepcja budowy stoczni statków wojennych w Gdyni. W latach 1924–1927 z subwencji państwowych powstały fabryki karabinów i sprawdzianów w Warszawie, amunicji w Skarżysku, prochu i materiałów wybuchowych w Pionkach, a ponadto uruchomiono produkcję armat w Milowicach i „Pocisku” w Warszawie. Prywatni przedsiębiorcy inwestowali w fabryki materiałów wybuchowych i kruszących w Niewiadowie i Boryszewie⁴⁸.

Własne doświadczenia wojenne, problemy dewizowe, a zwłaszcza brak terminowości dostaw zamówień zagranicznych, spowodowały podjęcie działań na rzecz budowy fabryk zbrojeniowych oraz wspierających polski przemysł wojenny. Powstały Fabryka Związków Azotowych w Mościcach, walcownie miedzi, aluminium, fabryka oleum, barwników i inne. Uruchomiono dwie fabryki motorów lotniczych, trzy fabryki płatowców w Warszawie, Lublinie i Białej Podlaskiej, fabrykę celulozy, fabryki obrabiarek (w Warszawie, Łodzi, Pruszkowie i Porębie). W Państwowych Zakładach Inżynierii powstała fabryka silników samochodowych i czołgowych⁴⁹.

3.2. Drugi okres rozbudowy i unowocześnienia przemysłu zbrojeniowego

W lipcu 1936 r. zatwierdzono pierwszą fazę rozbudowy przemysłu zbrojeniowego. Obejmowała ona: Fabrykę obrabiarek w Rzeszowie, Hutę Południową w Nisku (Stalowej Woli), spalarnię amunicji na Majdanie, Rozbudowę Fabryki CKM w Warszawie, Fabrykę Amunicji Artyleryjskiej nr 5 w Kraśniku, Fabrykę Prochu w Garmacie pod Jasłem, Fabrykę materiałów Wybuchowych w Leżajsku, Fabrykę Silników (PSL) w Rzeszowie, Fabrykę Płatowców (PSL) w Mielcu,

⁴⁸ IPMS, sygn. B.I.11/c, s. 2–3.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 3.

Fabrykę Tele-radio w Opolu Lubelskim, Fabrykę Stomil w Dębicy oraz Fabrykę Kauczuku w Dębicy. Biorąc pod uwagę 6-letni plan rozbudowy przemysłu wojennego (1936–1942), w dniu 7 marca 1937 r. w siedzibie Ministerstwa Spraw Wojskowych odbyła się konferencja twórców i wykonawców założeń tego planu. Udział w niej brali: szef Sztabu Głównego gen. bryg. Wacław Stachiewicz, wiceminister Spraw Wojskowych gen. bryg. Litwinowicz, zastępca szefa Sztabu Głównego gen. bryg. Tadeusz Malinowski, szef Oddziału I Sztabu Głównego płk dypl. Jerzy Wiatr, szef Biura Administracji Armii ppłk dypl. Władysław Winiarski⁵⁰. Szef SG gen. Stachiewicz był zdania, że rzeczą niezbędną jest rozbudowa własnego przemysłu zbrojeniowego, a za granicą miały być nabywane licencje, sprzęt doświadczalny oraz niemożliwe do wyprodukowania w Polsce rodzaje sprzętu i uzbrojenia. Przemysł zbrojeniowy w czasie pokoju miał być tak rozbudowany, ażeby stworzyć podstawy do rozwinięcia, na wypadek wojny, produkcji sprzętu i amunicji na poziomie pierwszej fazy mobilizacji. Nie przewidywano produkcji sprzętu i amunicji dla nowych jednostek, które byłyby tworzone poza tym planem. Towarzyszył temu brak zharmonizowania produkcji przemysłu wojennego. Stachiewicz miał świadomość istnienia zadań, które należy wykonać⁵¹.

Zastanawiające wydaje się nominalne przekazanie przez Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych decyzji w sprawach gospodarczo-obronnych szefowi SG gen. Stachiewiczowi. Marszałek Śmigły-Rydz koncentrował się jedynie na wydawaniu dyrektyw, koordynacji działań i zatwierdzaniu planów. Widać to również przez pryzmat działalności Komitetu dla Spraw Uzbrojenia i Sprzętu Wojskowego (dalej: KSUS), bezpośrednio podlegającego Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych. KSUS nie miał żadnych uprawnień wykonawczych czy kontrolnych⁵². Formalnie był organem doradczym GISZ, rozpatrywał i opiniował

⁵⁰ M.P. DESZCZYŃSKI, *Generalowie, pieniądze, fabryki: dokumenty do gospodarczo-wojskowych dziejów II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny” 1998, nr 1(89), s. 117.

⁵¹ W. STACHIEWICZ, *Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Naczelnego Wodza*, Warszawa 1998, s. 299.

⁵² W skład KSUS wchodził: gen. broni Kazimierz Sosnkowski – przewodniczący; I i II wiceminister spraw wojskowych, generałowie: Janusz Głuchowski i Aleksander Litwinowicz; szef Sztabu Głównego gen. brygady Władysław Stachiewicz; wyznaczeni przez Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych generałowie – inspektorowie: gen. dyw. Mieczysław Norwid-Neugebauer, gen. dyw. Stefan Dąb-Biernacki, gen. bryg. Edmund Knoll-Kownacki, gen. bryg. Emil Przedzrymirski-Krukowicz, gen. dyw. Kazimierz Fabrycy, płk (gen. bryg.) Mieczysław Maciejowski – zastępca II wiceministra Spraw Wojskowych i szefa Administracji Armii, płk inż. Otton Czuruk szef Biura Przemysłu Wojennego

wnioski SG w zakresie organizacji i uzbrojenia armii oraz rozbudowy i kolejności rozbudowy przemysłu zbrojeniowego⁵³. Wnioski na posiedzenia KSUS przekazywał Sztab Główny lub Ministerstwo Spraw Wojskowych. O roli KSUS-u pisał po latach przewodniczący gen. Kazimierz Sosnkowski:

Uchwały KSUS były przedkładane Generalnemu Inspektorowi, a po zatwierdzeniu przezeń stawały się wytycznymi dla instytucji wykonawczych a więc dla czynności Sztabu Głównego i MSWojsk. Z natury rzeczy, koordynacja tych czynności i nadzór nad nimi należały do Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych jako do przyszłego Wodza Naczelnego (...) Nigdy w przeciągu okresu 1935–1939 nie zdarzyło się, aby generał (niebawem marszałek) Śmigły-Rydz zakwestionował przedłożone mu uchwały⁵⁴.

We wspomnianej konferencji w Ministerstwie Spraw Wojskowych nie brali udziału: marszałek Edward Śmigły-Rydz, minister Spraw Wojskowych Tadeusz Kasprzycki (sprawował administracyjne kierownictwo nad siłami zbrojnymi) oraz I wiceminister Spraw Wojskowych gen. bryg. Janusz Głuchowski (sprawy pokojowej organizacji i wyszkolenia armii). Dominującą rolę wśród uczestników odegrał gen. Litwinowicz, który w tym gronie wydawał się głównym specjalistą w sprawie modernizacji i rozbudowy przemysłu wojennego. Generał był zwolennikiem wielkiego inwestowania. Co ciekawe, jego poglądy spotkały się z akceptacją pozostałych uczestników konferencji. Podkreślał to Marek P. Deszczyński, pisząc o roli Litwinowicza:

Obrady wykazały akceptację jego koncepcji, przy – dodajmy – braku rzeczywistej opozycji ze strony szefa SG, który najwyraźniej przyjął do wiadomości wyjaśnienia wiceministra. Pozwalałoby to wysnuć wniosek, że gen. Litwinowicz, górujący nad swymi zwierzchnikami i współpracownikami przygotowaniem, był nie tylko architektem przemysłowego segmentu programu unowocześnienia armii, ale – ponieważ jego sugestie znajdowały na ogół aprobatę gen. Stachiewicza i marsz. Śmigłego-Rydz – **stanowisko II wiceministra przesądzało być może o szansach realizacji także ściśle wojskowej części planu** [podkr. A.W.]⁵⁵.

(do 1938 r., następnie prezes Spółki Eksportowej Przemysłu wojennego – SEPEWE) oraz płk inż. Stanisław Witkowski (od 1938 r. szef Biura Przemysłu Wojennego). Sekretarzem KSUS był płk inż. Kazimierz Kieszniewski, D. KOREŚ, *op. cit.*, s. 98, 103.

⁵³ T. PAWŁOWSKI, *Armia marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939*, Warszawa 2009, s. 46.

⁵⁴ 1964 styczeń, *Arundel – Fragment realizacji gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego dotyczący zbrojeń polskich w latach 1935–1939*, [w:] *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej...*, s. 46.

⁵⁵ M.P. DESZCZYŃSKI, *Generalowie, pieniądze, fabryki...*, s. 112.

W czasie dyskusji na wspomnianej konferencji gen. Liwinowicz odniósł się do wielu działań inwestycyjnych wynikających z założeń planu 6-letniego, obejmujących m.in. konieczność budowy: Państwowej Wytwórni Prochu nr 5 (Krajowice koło Jasła), Wytwórni Nitrozwiązków Organicznych „Nitroza”, fabryki kwasu siarkowego, nowej fabryki amunicji artyleryjskiej i zapalników (Państwowa Fabryka Amunicji nr 2 Dąbrowa koło Krasnika) oraz Państwowej Fabryki Amunicji nr 2 w Dębnie. Zwracał uwagę na konieczność budowy zakładów metalurgicznych w Stalowej Woli, Fabryki Obrabiarek „H. Cegielski” w Rzeszowie. Wskazywał na potrzebę budowy elektrowni na gaz ziemny koło Niska oraz rozbudowy wielu fabryk wojennych, np. w Pionkach, Boryszewie, Skarżysku czy Mościskach (i innych)⁵⁶.

W ciągu dwu i pół roku, od końca 1936 r., nakłady na rozwój przemysłu wyniosły ok. 450 mln złotych. Przystąpiono do realizacji drugiej fazy rozbudowy przemysłu zbrojeniowego. We wspomnianym czasie (tabela 1): uruchomiono fabrykę obrabiarek w Pruszkowie – produkującą działka przeciwpancerne (37 mm); w Rzeszowie podjęto produkcję działek i dział przeciwlotniczych (40 mm); otwarto fabryki dział w Stalowej Woli, rozbudowano fabrykę czołgów w Czechowicach⁵⁷, uruchomiono fabrykę broni maszynowej w Warszawie; otwarto fabryki gum, opon i sztucznego kauczuku w Dębicy; rozbudowano fabryki i zwiększono produkcję prochu i materiałów wybuchowych w Pionkach i Boryszewie. Rozwinięto pracę nad własnym przemysłem lotniczym w Mielcu – powstała nowoczesna, jak na tamte czasy, fabryka⁵⁸. Założenia gen. Litwinowicza miały zbyt rozproszony charakter inwestycyjny i koncentrowały się na różnych działach wytwórczości. To samo dotyczyło ściśle wojskowego programu zbrojeń⁵⁹.

Chcąc utrzymać stabilność gospodarczą, władze zmniejszały już ustalone tangenty miesięczne dla armii, co irytowało Litwinowicza. Doszło nawet do oskarżeń o malwersacje kierowanych w stosunku do wiceministra. Eugeniusz Kwiatkowski zaatakował generała za lokowanie części comiesięcznych środków

⁵⁶ *Ibidem*, s. 119–122.

⁵⁷ Fabryka Samochodów Ciężarowych „Ursus” w Czechowicach – produkowała m.in. czołgi rozpoznawcze TK i TKS, czołgi lekkie 7TP, lekkie ciągniki artyleryjskie C2P, ciężkie ciągniki typu C7P. *Vide*: A. ZASIECZNY, *Broni Wojska Polskiego 1939–1945*, Warszawa 2010, s. 31–31, 47, 49.

⁵⁸ IPMS, sygn. B.I.11/c, s. 5.

⁵⁹ A. RZEPNIEWSKI, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego (13 maja 1935 – 31 sierpnia 1939 r.)*, cz. 1, Warszawa 1992, s. 166.

należnych Ministerstwu Spraw Wojskowych na kontach bankowych⁶⁰. Comiesięczne tangenty nie były w pełni wykorzystywane przez armię, szczególnie w pierwszych miesiącach roku. Rezygnacja z przyznanych środków budżetowych lub zgoda na przesunięcie wypłat na drugą połowę roku nie oznaczała otrzymania określonej kwoty. Litwinowicz obawiał się, że w określonym momencie zabraknie potrzebnych środków, dlatego nadwyżki lokował w banku. Nie chodziło tutaj raczej o żaden procent, a jedynie o dostępność do środków finansowych⁶¹.

Problemem była także konieczność sprzedaży materiałów wojennych za granicą. W latach 1936 i 1937 sprzedano tzw. sprzęt nietypowy o wartości 120 mln zł. Generał tłumaczył to koniecznością ujednolicenia sprzętu wojennego w kraju oraz zwiększenia możliwości produkcji niezbędnego asortymentu przez polskie fabryki zbrojeniowe, na co były potrzebne dodatkowe środki dewizowe⁶².

Odrębnym problemem była kwestia zagospodarowania środków z francuskiej pożyczki z 1936 r. O ile transzę gotówkową wykorzystano w kraju, o tyle transza materiałowa została wykorzystana jedynie w 15%, np. działka przeciwlotnicze 90 mm miały być dostarczane do Polski od listopada 1939 r.; podobnie wyglądała kwestia dostaw aparatów centralnych i reflektorów⁶³. Krajowe wydatki na siły zbrojne ulegały ciągłemu zmniejszeniu z 2 841 tys. zł w roku budżetowym 1928/1929 do 2 123 tys. w 1936/1937. Dopiero zagrożenie wojenne wywołało podniesienie środków budżetowych w roku 1938/1939 do 2 458 tys. zł. Wysiłek państwa był kolosalny w stosunku do jego możliwości. Generał podkreślał: „gdyby nasi sprzymierzeńcy Anglicy i Francuzi dokonali proporcjonalnie do ich możliwości wysiłku, który myśmy zrobili, nie doszłoby do wojny, co najmniej w roku 1939”⁶⁴.

⁶⁰ Eugeniusz Kwiatkowski był w sporze z całą elitą wojskową Obozu Zjednoczenia Narodowego. Obawiając się wzrostu inflacji, hamował zapędy finansowe na inwestycje państwowe, szczególnie związane z armią. M.M. DROZDOWSKI, *op. cit.*, s. 56.

⁶¹ B. STACHIEWICZ, *Generał Waclaw Stachiewicz. Wspomnienie*, Warszawa 2004, s. 112–113. *Vide*: J. WIATR, *Przyczynki do historii materiałowego przygotowania do obrony Polski w latach 1921–1939*, „Bellona” 1959, nr 3, s. 250.

⁶² IPMS, sygn. B.I.11/c, s. 4.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ A. LITWINOWICZ, *Przemysł wojenny w okresie dwudziestolecia*, [w:] *Materiały do zagadnienia przemysłu zbrojeniowego...*, s. 176.

3.3. Problem handlu bronią wyprodukowaną w Polsce w drugiej połowie lat trzydziestych XX w.

Wzrost poziomu produkcji fabryk zbrojeniowych umożliwiał zbyt na rynkach zagranicznych. Sprzedaż broni uzasadniał Litwinowicz koniecznością pozyskania odpowiednich środków finansowych na utrzymanie przemysłu zbrojeniowego, ponieważ środki, które otrzymywano od państwa, były za małe⁶⁵. Dewizy szły na zakup surowców zagranicznych. Litwinowicz przytacza (jako przykład) sytuację w zakładach produkujących broń w Radomiu, która ze względu na opłacalność powinna produkować rocznie 75 000 karabinów. Tymczasem zamówienia MSWojsk., wynikające z możliwości państwa, wynosiły 20 000 sztuk. Bez sprzedaży broni za granicę koszt jej produkcji byłby wyższy i byłoby jej mniej. Wiele zakładów prowadziło dodatkową produkcję, np. w Radomiu produkowano rowery, a w fabryce karabinów w Warszawie – maszyny do pisania⁶⁶. Poszukując środków finansowych na utrzymanie przedsiębiorstw przemysłu zbrojeniowego oraz zwiększenie opłacalności ich produkcji, syndyk SEPEWE prowadził handel bronią⁶⁷. W 1936 r. Polska podpisała się pod międzynarodowym embargiem na eksport uzbrojenia do ogarniętej wojną domową Hiszpanii, a nasz kraj należał do międzynarodowego Komitetu ds. Nieinterwencji w Hiszpanii (ICAARNIS). SEPEWE ukrywało nielegalną sprzedaż broni. Oficjalnie handel z Hiszpanią (od 1936) opiewał jedynie na kwotę 72 250 zł⁶⁸. Do Hiszpanii (na fikcyjnych umowach z pośrednikami z Meksyku, Haiti, Urugwaju, Peru, Portugalii, Wenezueli czy Grecji) trafiło (zarówno dla republikanów, jak i frankistów) m.in. 200 000 karabinów, 15 000 karabinów maszynowych, 180 mln szt. amunicji, 800 dział, 230 ton materiałów wybuchowych i 75 ton bomb lotniczych, 44 samoloty oraz 96 czołgów i wozów bojowych. Była to ilość wystarczająca do wyekwipowania 10–15 dywizji piechoty wspartych artylerią, bronią

⁶⁵ IPMS, sygn. B.I.11/c s. 7.

⁶⁶ Wykład II, 9 VIII 1940 r., *ibidem*, s. 4 i n.

⁶⁷ Według M.P. Deszczyńskiego przypuszczalnie handel bronią wyglądał następująco: „1. Hiszpania ok. 187 000 000 zł = 64,2 % 2. Rumunia 19 641 865 zł = 6,7 % 3. Bułgaria 18 570 524 zł = 6,4 % 4. Grecja ok. 13 000 000 zł = 4,5 % 5. Turcja 9 771 225 zł = 3,4 % 6. Wielka Brytania 8 014 327 zł = 2,7 % 7. Jugosławia 7 890 176 zł = 2,7 % 8. Chiny ok. 7 100 000 zł = 2,4 % 9. Holandia 5 052 894 zł = 1,7 % 10. Hedžas 3 611 573 zł = 1,2 %”. Tabela 12, *Ekspert materiałów użytku wojskowego za pośrednictwem SEPEWE w latach 1927–1938. Z podziałem na rynki zbytu*. M.P. DESZCZYŃSKI, *Polski eksport...*, s. 112–113.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 113.

pancerną i lotnictwem⁶⁹. Do wybuchu wojny wyeksportowano z Polski ponad 280 000 karabinów i karabinków ręcznych, prawie 19 000 karabinów maszynowych, 1,8 mln granatów ręcznych (w 100%) nowych, ponad 1 400 dział różnych rodzajów (w 34% nowych), 102 czołgi, 290 (w tym 251 bojowych) samolotów i płatowców (85% nowych), ponad 250 mln sztuk amunicji strzeleckiej, 1,1 mln sztuk amunicji artyleryjskiej, prawie 130 t bomb lotniczych (w 100% nowych), 250 t trotylu, i niemal 2 600 t prochu⁷⁰. W latach 1927–1938 SEPEWE zrealizowało dostawy za granicę, na kwotę 257 678 271 zł⁷¹.

Pomimo rosnącego zagrożenia wojennego w 1938 r. zawarto wiele umów na sprzedaż materiałów wojskowych, których wykonalność obejmowała także 1939 r. Dotyczyło to umów⁷² z: Belgią – licencja na płatowiec bombowy P.37 „Łoś”; Bułgarią – 1000 bomb lotniczych 12,5 kg, 340 bomb lotniczych 50 kg, 12 płatowców rozpoznawczo-bombowych (P.43a), 42 płatowce rozpoznawczo-bombowe (P.43b)⁷³, 60 płatowców łącznikowo-obszernych LWS-3 „Mewa” z opcją na licencję*; Chinami – 10 000 kbk wz. 29c Mauser z bagnetami; Francją – 32,5 t trotylu „Nitrat”; Grecją – 40 000 kbk wz. 29e Mauser, 600 rkm wz. 28 Browning, 420 ckm wz. 30 Browning, 15 000 naboń armatnich 75 mm, 5000 strzałów armatnich 105 mm, 10 000 strzałów haubicznych 155 mm, 150 t prochu karabinowego, 450 t prochu artyleryjskiego; Peru (prawdopodobnie ukryta sprzedaż do Hiszpanii) – 30 000 kbk wz. 29e, 24 500 kbk wz. 98a Mauser stok., 15 mln naboń 7,92 mm stok., 24 armaty przeciwpancerne 37 mm wz. 36 Bofors, 24 000 naboń armatnich 37 mm, 24 armaty przeciwlotnicze 40 mm wz. 36 Bofors, 24 000 naboń armatnich 40 mm; Turcją* – 500 ckm wz. 30 Browning, 300 rkm wz. 28 Browning z częściami zapasowymi, 600 ckm wz. 30 Browning z częściami zapasowymi, 500 kbk wz. 29e Mauser, 25 rkm wz. 28 Browning, 250 000 naboń 7,92 mm, 500 rkm wz. 28 Browning z częściami zapasowymi, 500 ckm wz. 30 Browning z częściami zapasowymi,

⁶⁹ A. FEDOROWICZ, *Jak II RP łamała embargo na eksport broni do Hiszpanii*, „Polityka” 22 XI 2016, nr 48(3087), s. 62.

⁷⁰ M.P. DESZCZYŃSKI, *Polski eksport...*, s. 97.

⁷¹ *Ibidem*, s. 111.

⁷² Tabela 4. Umowy o eksport materiałów użytku wojskowego z Polski w okresie 1926–1939, *ibidem*, s. 104–111. Symbol * przy nazwie państwa oznacza, że umowa nie została wykonana w całości (lub wcale) z powodu wybuchu wojny.

⁷³ Ostateczną decyzję o wywozie PZL 43b podjął marsz. Śmigły-Rydz przypuszczalnie w czerwcu 1939 r. Maszyny eksportowano koleją (via Jugosławia) do Bułgarii (do 30 VI – 12 sztuk, do 31 VIII następnego 21 sztuk). 9 samolotów nie wyeksportowano z powodu wybuchu wojny, *ibidem*, s. 94.

1 mln spłonek do naboji kb, 2 ckm wz. 08 Maxim stok., 1,05 mln naboji kb 7,92 mm stok., 70 armat przeciwpancernych 37 mm wz. 36 Bofors, 10 t prochu stok.

Dużo poważniejszym problemem była sprzedaż broni po marcu 1939 r., kiedy to poziom zagrożenia wojennego zwiększał się z tygodnia na tydzień. Tymczasem umowy handlowe SEPEWE na sprzedaż broni dotyczyły⁷⁴: Bułgarii* – 12 płatowców rozpoznawczo- bombowych PZL 46b „Sum”; 1 płatowiec myśliwski PZL 24j, 15 płatowców bombowych PZL 37c „Łoś”; Francji – 20 000 naboji amunicyjnych 40 mm; Holandii – 40 armat przeciwlotniczych 40 mm wz. 36 Bofors, 24 000 naboji armatnich 40 mm; Jemenu – 1 samolot turystyczny RWD-13; Jugosławii* – 20 płatowców bombowych PZL 37c „Łoś”, 278 t prochu; Palestyny – 20 000 kb wz. 16 Berthier z bagnetami stok., 250 ckm wz. 14 Hotchkiss stok., 20 mln naboji 8 mm stok., rewolwery wz. 30 Nagant (kilkaset szt.); Rumunii* – 252 armaty przeciwpancerne 37 mm wz. 37 Bofors z przodkami i częściami zapasowymi, 252 000 naboji armatnich 37 mm, 30 płatowców bombowych PZL37d „Łoś” z licencją; Stanów Zjednoczonych – 1 samolot turystyczny RWD-15; Turcji* – 171 ckm wz. 30 Browning, 10 płatowców bombowych PZL37c „Łoś” z licencją i częściami do montażu 25 szt.; Wielkiej Brytanii* – 150 armat przeciwpancernych 37 mm wz. 36 Bofors, 150 000 naboji armatnich 37 mm, 250 armat przeciwpancernych 37 mm wz. 36 Bofors, 250 000 naboji armatnich 37 mm, 150 armat przeciwlotniczych 40 mm wz. 36 Bofors, 150 000 naboji armatnich 40 mm.

Kolejną kwestią wymagającą rozważenia jest celowość eksportu armat 37 mm. „Od końca marca do końca sierpnia kraj opuściło przypuszczalnie 296 armat (260 do Wielkiej Brytanii, 36 do Rumunii) i co najmniej 160 000 sztuk amunicji (150 000 do Wielkiej Brytanii i 10 000 do Rumunii) (...) SEPEWE oferowała ten sprzęt także Jugosławii (z terminem dostawy w roku budżetowym 1940/1941)”⁷⁵. Potwierdza to hipotezę o braku wiary wśród najwyższych władz wojskowych w możliwość wybuchu wojny w 1939 r. Niewłaściwe decyzje dotyczące handlu bronią ograniczyły nasze możliwości obronne we wrześniu 1939 r. Utracono możliwość bojowego wykorzystania 40 samolotów rozpoznawczo-bombowych (co umożliwiłoby zwiększenie ilości maszyn rozpoznawczo-bojowych o 1/3) oraz prawdopodobnie 296 armat przeciwpancernych i 62 armat przeciwlotniczych (co umożliwiłoby zwiększenie potencjału o 1/4)⁷⁶.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 111.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 195.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 96–97.

Po klęsce wrześniowej cała sytuacja związana z zawieraniem umów sprzedaży materiałów wojennych, a szczególnie ich realizacją w 1939 r., wywołała ożywioną dyskusję, nie tylko o publicystycznym charakterze. Z swymi opiniami i ocenami występowali również wojskowi, np. gen. Jerzy Wiatr, który wypowiedział się na temat sprzedaży armat przeciwlotniczych 40 mm wz. 36 Bofors. Podkreślał on, że Polska miała ograniczone możliwości związane z wytwarzaniem amunicji do tego typu armat. Produkcję odpowiedniej amunicji uruchomiono dopiero w 1938 r., przez co byliśmy w stanie wykorzystać jedynie część dział. Po wybuchu wojny działka zatrzymano w wytwórni. Część, która dotarła do Gdyni, wzmocniła obronę miasta i portu⁷⁷. Problemem były również opóźnienia w produkcji samolotu myśliwskiego PZL-50 „Jastrząb” (wstępny projekt ukończono w 1937 r., ale niespodziewana śmierć konstruktora – inż. Stanisława Nowokuńskiego – znacznie spowolniła realizowane prace). Do września 1939 r. prowadzono próby fabryczne i usuwano drobne usterki. Miało to rzutować na przygotowanie polskiego lotnictwa do wojny⁷⁸. Krytycznie do handlu polskimi samolotami podchodził gen. Józef Zając. Wspominał on swoją wizytę w 1937 r. w PZL na Okęciu, podczas której zauważył kilkanaście myśliwców P.24 (z zakupionymi przez Turcję francuskimi silnikami Gnome-Rhône), które zostały sprzedane do Stambułu. Zapytany przez gen. Zająca gen. Rayski stwierdził, że nie mając zamówień krajowych, PZL przyjmuje zamówienia zagraniczne⁷⁹.

Polska sprowadzała również sprzęt wojskowy z zagranicy. Dynamika polskich zakupów nabrała tempa po decyzji gen. Tadeusza Kasprzyckiego (28 marca 1939), skierowanej do Dowództwa Lotnictwa MSWojsk., z poleceniem niezbędnym zakupów⁸⁰. W 1939 r. umowy na zakup sprzętu od sojuszników Francji i Wielkiej Brytanii dotyczyły m.in.⁸¹:

⁷⁷ J. WIATR, *List do redakcji*, „Kultura” 1956, nr 12/110, s. 111–112.

⁷⁸ J. WIATR, *Możliwości przygotowania do wojny w okresie dwudziestolecia*, „Kultura” 1961, nr 7, s. 176.

⁷⁹ J. ZAJĄC, *Najnowsze przygotowania wojenne*, „Kultura” 1961, nr 1–2(159–160), s. 178. Brak zamówień powodował sytuację kryzysową związaną z produkcją PZL, J. Rayski, *Słowa prawdy o lotnictwie polskim 1919–1939*, Londyn 1948, s. 70 i n.

⁸⁰ W. MAZUR, *Broń ostatniej szansy. Zagraniczne zakupy sprzętu wojskowego dla armii II Rzeczypospolitej (wiosna–lato 1939 r.)*, „Annales Universitatis Pedagogica Cracoviensis”, Folia 139, „Studia Historica” 2013, nr 14, s. 145.

⁸¹ M.P. DESZCZYŃSKI, W. MAZUR, *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa 2004, s. 28 i n. oraz tabela 1.

Wielka Brytania: 5000 karabinów maszynowych wz. 14 Hotchkiss (z podstawami), 15 mln szt. amunicji karabinowej 7,69 mm, 500 000 masek pgaz., 14 samolotów myśliwskich Hawker „Hurricane Mk. I, 1 samolot myśliwski Supermarine „Spitfire” Mk. I, 100 lekkich samolotów bombowych Fairey „Battle” Mk. I, 2 ścigacze artyleryjsko-torpedowe.

Francja: 3 czołgi lekkie Hotchkiss H-35, 100 czołgów lekkich Renault R-35 (z powodu wybuchu wojny dotarła jedynie połowa); problemem była dostawa innych zamówień: 30–60 armat dalekonośnych 105 mm wz. 13 Schneider, 59 armat przeciwlotniczych 90 mm wz. 39S Schneider z partią amunicji i licencją produkcyjną, partia 150 mm ciężkich moździerzy okopowych T wz. 17 Fabry, 100 000 szt. amunicji 150 mm, 100 000 szt. amunicji 75 mm, 40 000 szt. amunicji 105 mm, 5000 szt. amunicji 120 mm, 10 000 szt. amunicji 155 mm, 15 t prochu, 300 t melinitu, partia motocykli i samochodów ciężarowych, 100 ciągników artyleryjskich, partia bomb lotniczych; 120 samolotów myśliwskich Morane-Suliner MS-406C1; 2 okręty podwodne (zmodyfikowanego typu „Orzeł”).

Umowy z powodu wybuchu (lub przebiegu) wojny nie zostały wykonane. Brytyjczycy starali się przekazać część zamówienia przez port w rumuńskiej Konstancy. Dotyczyło to głównie samolotów. Gen. Rayski organizował bazę lotniczą w Gałacz, gdzie miały być montowane po dostarczeniu transportu⁸². Podobnie wyglądała sytuacja z dostawą broni z Francji (porty: Brest, Marsylia, Dunkierka): ok. 18 września 1939 r. wstrzymano wszelkie rejsy transportowe. Atak ZSRS na Polskę sytuację tę zmienił radykalnie. Nasi sojusznicy uznali, że realizacja kontraktów w obliczu wojny, ze względu na prowadzoną przez nich strategię bezpieczeństwa, nie jest uzasadniona. Polska koncepcja uruchomienia pełnej mocy produkcyjnej fabryk zbrojeniowych w chwili ogłoszenia mobilizacji szokuje do dziś⁸³.

⁸² 1940 styczeń 31, *Băile Herculane – odpowiedź gen. bryg. inż. Aleksandra Litwinowicza na kwestionariusz rejestracji faktów, uwag i spostrzeżeń dotyczących przygotowań i działań wojennych, przesłane przez attachée wojskowego przy Ambasadzie polskiej w Bukareszcie*, [w:] *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej...*, s. 39.

⁸³ W. MAZUR, *Broń ostatniej szansy...*, s. 161–264. *Vide*: opinie na temat możliwości produkcji czołgów i lotnictwa, [w:] W. STACHIEWICZ, *Pisma*, t. 1: *Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939*, „Zeszyty Historyczne” 1977, z. 40, s. 110–123. Stachiewicz zauważył, że jeden polski czołg 7 TP kosztował tyle co 3 czołgi R 35 produkowane we Francji, *ibidem*, s. 114. O podjęciu mobilizacji przemysłu dla celów wojennych, *ibidem*, s. 128–130.

4. Podsumowanie

Modernizacja Wojska Polskiego była jednym z najważniejszych problemów ostatnich lat istnienia II Rzeczypospolitej. Podjęty przez państwo polskie wysiłek ekonomiczny miał dwa aspekty: pierwszy to skok gospodarczy Polski, wyrównanie różnic gospodarczych pomiędzy Polska A i B, drugi związany był z polityką bezpieczeństwa, której gwarantem był rozwinięty przemysł zbrojeniowy. Reorganizacja ekonomiczna Polski była spóźniona, a rozwój armii i jej konkurencyjność miały być osiągnięte etapami. Pierwszy z nich, zwiększający możliwości obronne Rzeczypospolitej, tworzony w ramach COP, miał się zakończyć w 1942 r. Z punktu widzenia Kampanii polskiej 1939 r. było to za późno. Pierwsze nowo wybudowane zakłady miały rozpocząć produkcję w 1941 r. Poza rozbudowanymi zakładami w Zagłębiu Staropolskim: w Kielcach, Skarżysku-Kamiennej, Radomiu, Starachowicach i Ostrowcu Świętokrzyskim, fabryki dopiero zaczynały swoją działalność, albo rozpoczęcie produkcji było zaplanowane w najbliższym czasie.

Jedną z ważniejszych postaci uczestniczących w realizacji planów rozbudowy przemysłu zbrojeniowego był II wiceminister Spraw Wojskowych, szef Administracji Armii gen. Aleksander Litwinowicz, który odpowiadał za całokształt gospodarki finansowej i rzeczowej sił zbrojnych. Brak środków na zakup broni na rynku wewnętrznym zagrażał mobilności polskiego przemysłu zbrojeniowego. Następstwem tego były decyzje o handlu bronią i sprzedaży sprzętu wojskowego za granicę. Pozyskiwane środki wspomagały utrzymanie fabryk i produkcji zbrojeniowej, która miała się rozwinąć w chwili mobilizacji. Sprzedaż broni była krokiem nierozważnym, szczególnie w latach 1938 i 1939. Wcześniejsza masowa sprzedaż broni, m.in. do Hiszpanii, poprawiła możliwości utrzymania się i rozwoju polskiego przemysłu zbrojeniowego. Była jednak krokiem ograniczającym poziom polskiego uzbrojenia na wypadek wybuchu wojny. Cała sprzedaż polskiego sprzętu wojennego powinna być bezwarunkowo zablokowana w marcu 1939 r. Wywóz z Polski wiosną i latem 1939 r. samolotów PZL 43b, dział przeciwpancernych, przeciwlotniczych i amunicji do nich należy uznać za duży błąd.

Uzyskanie licencji i kredytów na rozbudowę nowoczesnej broni (broń pancerna czy lotnictwo), nawet od naszych sojuszników, okazało się procesem długotrwałym. Zakup takiego sprzętu – niemalże niemożliwy. Zaczęło się to zmieniać dopiero bezpośrednio przed wybuchem wojny, zabrakło jednak czasu.

Litwinowicz starał się popierać idee rozwoju polskiego przemysłu zbrojeniowego. Borykał się jednak z dużymi brakami finansowymi. Choć na zbrojenie wydawano olbrzymie sumy (6,5 mld zł), to Niemcy były w stanie na ten cel wyasygnować 90 mld RM (180 mld zł). Powstałe w 1938 r. opracowanie Tadeusza Kutrzeby i Stefana Mossora *Studium planu strategicznego Polski przeciwko Niemcom* wskazywało nie tylko na gotowość Niemców do wojny w 1939 r., lecz także na groźbę zbliżenia niemiecko-sowieckiego⁸⁴. Rok 1939 ujawnił zarówno słabość potencjału militarnego Polski, jak i niedotrzymanie sojuszy polityczno-militarnych (przez Francję i Wielką Brytanię), i co gorsze, konieczność prowadzenia wojny na dwóch frontach. Sojusz niemiecko-sowiecki oznaczał klęskę nie tylko Rzeczypospolitej, lecz także Europy postwarsalskiej.

⁸⁴ *Studium planu strategicznego Polski przeciwko Niemcom (Kutrzeby i Mossora)*, wstęp P. STAWECKI, oprac. i przyp. M. JABŁONOWSKI, P. STAWECKI, Warszawa 1989, s. 59.

Aneks 1

Ryc. 1. Gen. bryg. Aleksander Litwinowicz (źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe)

General brygady Aleksander Litwinowicz⁸⁵, urodził się 27 lutego 1879 r. w Petersburgu. Był synem Włodzimierza, inżyniera technologa, i lekarki, Katarzyny

⁸⁵ Opracowanie dotyczące biogramu generała Aleksandra Litwinowicza ukazało się w pierwotnej wersji w tekście autora pt. *Szczecińscy generalowie. General brygady Aleksander Litwinowicz (1879–1948)*, [w:] *Pomorze militarne XII–XXI wieku*, cz. II: *Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 14 marca 2005 r. w Zamku Książąt Pomorskich*, red. K. KOZŁOWSKI, W. WRÓBLEWSKI, Szczecin 2006, s. 77–83. Prezentowana analiza biograficzna została ograniczona ze względu na charakter artykułu oraz uzupełniona o brakujące wątki z życia generała i niezbędne sprostowania. Dotychczasowa polska biografistyka nie podejmuje w szerszym zakresie opracowań dotyczących gen. Aleksandra Litwinowicza. Podstawowym źródłem informacji są materiały archiwalne, znajdujące się w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie. Zespół: *Kolekcja generalów*

z Dybowskich. Studiował na Wydziale Budowy Maszyn Politechniki Lwowskiej, który ukończył w 1904 r., zostając specjalistą w dziedzinie ogrzewania, wodociągów i kanalizacji.

Od roku 1910 związany był z powstałym we Lwowie Związkiem Strzeleckim, pełniąc funkcje wiceprezesa i podnosząc swoją edukację wojskową na kursach podoficerskich i oficerskich organizowanych w ramach organizacji strzeleckiej. Wybuch I wojny światowej i wiara w przyszłą niepodległość Polski spowodowały jego decyzję o czynnym udziale w działaniach niepodległościowych. W 1913 r. uczestniczył w pracach Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych. Razem z Pierwszą Kompanią Kadrową w sierpniu 1914 r. wyruszył z krakowskich Oleandrów na wojnę z Rosją⁸⁶. Początkowo był intendentem tego oddziału, a następnie intendentem 1 pp I Bryg. Legionów Polskich. W dniu 9 października 1914 r. został mianowany porucznikiem intendenty, a 10 maja 1916 r. na kapitana intendenty. Od 1 października 1916 do 15 lipca 1917 r. pełnił funkcję zastępcy szefa intendenty w Komendzie Legionów. Po odmowie złożenia przysięgi na wierność C.K. monarchii Habsburgów został zwolniony z legionów. W tym okresie działał czynnie w Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Z rozkazu Naczelnej Komendy POW zaangażował się w działalność wywiadowczą na terenie Lwowa, gdzie pracował w „Gazolinie”, a następnie na terenie Borysławia, gdzie pracował jako dyrektor elektrowni⁸⁷.

W okresie konfliktu polsko-ukraińskiego o Lwów Litwinowicz był szefem intendenty Dowództwa „Wschód” (od 23 listopada 1918 do 3 czerwca 1919).

Wojska Polskiego i wielkich osobistości, Akta personalne I.480.369 oraz informacje znajdujące się IPiMS w Londynie sygn. B.I.11c, a także notki biograficzne w wielu słownikach i encyklopediach: *Encyklopedia wojskowa*, t. 5, red. O. LASKOWSKI, Warszawa 1935, s. 96; *Czy wiesz, kto to jest?*, red. S. ŁOZA, Warszawa 1983, s. 430; T. KRYSKA-KARSKI, S. ŻURAKOWSKI, *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991, s. 122; *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Warszawa–Kraków–Wilno–Wrocław 1972, s. 492; P. STAWECKI, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 198; H.P. KOSK, *Generacja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 1, Pruszków 1991, s. 290; J.M. MAJCHROWSKI, *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret Oddziału*, Kraków 2002, s. 58; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. MAJCHROWSKI i in., Warszawa 1994, s. 133; W.K. CYGAN, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik Biograficzny*, t. 3: L–O, Warszawa 2006, s. 45–46; A. WOJTASZAK, *Generacja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa–Szczecin 2012, s. 552–554.

⁸⁶ A. LITWINOWICZ, *Pierwsze tygodnie polskiej intendenty wojskowej*, [w:] *Wspomnienia legionowe*, cz. 1, Warszawa 1924, s. 16 i n. *Vide*: B. WIENIAWA-DŁUGOSZOWSKI, *Wymarsz i inne wspomnienia*, Warszawa 1992, s. 76.

⁸⁷ W CAW w aktach generała Aleksandra Litwinowicza znajduje się rękopis wspomnień z działań wywiadowczych z Borysławia. Akta personalne..., sygn. I.480.369.

W dniu 23 listopada 1918 r. został awansowany do stopnia majora intendenty. Od 1919 r. był zastępcą szefa, a następnie szefem Departamentu Intendenty Ministerstwa Spraw Wojskowych⁸⁸. Kolejno awansowany – 1 listopada 1919 r. do stopnia podpułkownika intendenty, a 20 września 1920 r. zatwierdzony w stopniu pułkownika ze starszeństwem z dniem 1 kwietnia 1920 r. w Korpusie Intendentów⁸⁹, zweryfikowany do stopnia pułkownika intendenty z dniem 1 czerwca 1919 r.

Po odejściu Marszałka z armii do Sulejówka, jak większość oficerów o rodowodzie legionowym, nie mógł odnaleźć swego miejsca w armii. Należał do tych legionistów, którzy uważali się za represjonowanych przez przeciwników Józefa Piłsudskiego. W dniu 21 sierpnia 1923 r. został odwołany z pełnionej funkcji (szefa Departamentu Intendenty) przez ministra spraw wojskowych gen. Broni Stanisława Szeptyckiego i przeniesiony do rezerwy oficerów sztabowych Dowództwa Okręgu Korpusu (OK) I w Warszawie. Po objęciu funkcji ministra przez gen. Władysława Sikorskiego i rozszerzeniu ilościowym korpusu generalskiego został generałem brygady (31 marca 1924). Prezydent RP Stanisław Wojciechowski na wniosek Ministra Spraw Wojskowych, gen. dyw. Władysława Sikorskiego, awansował go do stopnia generała brygady ze starszeństwem z dniem 1 lipca 1923 i siódmą lokatą w korpusie generałów⁹⁰. W dniu 17 sierpnia 1924 r. stanął na czele Departamentu Przemysłu Wojennego Ministerstwa Spraw Wojskowych⁹¹. Uczestniczył w tzw. strajku generałów przeciwko antylegionowym wypowiedziom gen. Franciszka Latinika. Wskutek biernej postawy ministerstwa spraw wojskowych podał się do dymisji⁹².

Swoje poparcie dla Naczelnego Wodza manifestował Litwinowicz w dniu 15 listopada 1925 r., uczestnicząc z grupą oficerów, głównie legionowych, w wiecu poparcia dla Piłsudskiego⁹³. Po przewrocie majowym

⁸⁸ Dziennik Rozkazów Wojskowych M.S.Wojsk. Nr 68 z 21 VI 1919 r., poz. 2179.

⁸⁹ Dziennik Personalny M.S.Wojsk. Nr 23 z 11 III 1924 r., s. 115.

⁹⁰ Dziennik Personalny M.S.Wojsk. Nr 32 z 2 IV 1924 r.

⁹¹ Na temat Departamentu X Przemysłu Wojennego pisał m.in. L. WYSZCZELSKI, *Ministerstwo Spraw Wojskowych...*, s. 108.

⁹² Na znak protestu do dymisji podali się: gen. dyw. Edward Śmigły-Rydz, gen. bryg. Gustaw Orlicz-Dreszer, gen. bryg. Roman Górecki, gen. bryg. Jakub Krzemieński, gen. bryg. Aleksander Litwinowicz, płk lekarz Felicjan Sławoj Składkowski oraz podplk Stefan Dąbkowski.

⁹³ Obok Litwinowicza w gronie kilkuset żołnierzy znaleźli się i inni generałowie: Gustaw Orlicz-Dreszer, Leonard Skierski, Lucjan Żeligowski, Daniel Konarzewski, Jakub Krzemieński, Kazimierz Dzirżanowski, Jan Wróblewski, Edmund Kessler, Józef Daniec, Sławoj Felicjan Składkowski i Roman

gen. Litwinowicz uczestniczył w pracach nad oceną stanu polskiego przemysłu wojennego. Dnia 27 lipca 1927 r. został dowódcą OK. III w Grodnie⁹⁴, a w 1935 OK. VI we Lwowie. Objęcie tych stanowisk, zwłaszcza w OK. w Grodnie, spotkało się z kąśliwymi uwagami w stosunku do piłsudczyków⁹⁵. Zmiany wynikały z nowej wizji funkcjonowania naczelnego dowództwa sił zbrojnych. Przesunięcie na funkcję dowódcy DOK oznaczało jednak ograniczenie pozycji w armii. Dowódcy OK. zajmowali się głównie administrowaniem, a nie szkoleniem i sposobem funkcjonowania jednostek znajdujących się na podległym terenie.

Opiniując w 1935 r. pracę generała, wiceminister spraw wojskowych gen. Sławoj Felicjan Składkowski napisał w corocznej kwalifikacji oficerskiej:

Oficer o wybitnych zaletach charakteru i umysłu. Odznacza się głęboką inteligencją, szerokim horyzontem myśli oraz doskonałością w wykonywaniu powierzzonego mu działu pracy. Pracę swoją podejmuje ideowo i z dużą troską o dobro wojska i kraju oraz jego zaopatrzenie (...) dzięki ciężkiemu doświadczeniu i gorliwej pracy, wszechstronnej wiedzy osiągnął na stanowisku Dowódcy O.K. Nr III doskonałe wyniki. Nadaje się w administracji na stanowisko kierownicze. Jest jednym z najlepszych dowódców OK⁹⁶.

Generał był członkiem reaktywowanej pod koniec 1934 r. Komisji do Spraw Uzbrojenia i Sprzętu Technicznego, wzorowanej na powstałym z inicjatywy gen. Kazimierza Sosnkowskiego Komitecie Uzbrojenia Armii⁹⁷.

Dalsza kariera Litwinowicza zaczęła się rozwijać po śmierci Marszałka. W dniu 14 lipca 1936 r. został mianowany na stanowisko szefa Administracji Armii i jako II wiceminister spraw wojskowych nadzorował z ramienia armii pracami nad rozbudową Centralnego Okręgu Wojskowego.

Górecki. Nietrudno zauważyć, że w tym gronie dominowali prawnicy i intendenci, co zresztą złośliwie wykorzystywali przeciwnicy Marszałka. L. WYSZCZELSKI, *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie 1926–1935*, Warszawa 2005, s. 12.

⁹⁴ Dziennik Personalny M.S.Wojsk. Nr 19 z 12 XII 1929 r., s. 214.

⁹⁵ Marian Romeyko wypominał: „Nowi dowódcy okręgów korpusów wywodzili się jakoby ze «skompromitowanych» dowódców dywizji a nawet generałów intendentów”, M. ROMEYKO, *Przed i po maju*, Warszawa 1967, s. 534. Po utworzeniu Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych zmalała rola DOK; na niektórych stanowiskach zastępców dowódców były nawet wakaty.

⁹⁶ CAW. Akta personalne generała Aleksandra Litwinowicza, opinia gen. bryg. Sławoja Felicjana Składkowskiego z 13 grudnia 1935 r.

⁹⁷ *Vide*: D. KOREŚ, *op. cit.*, s. 97–98, 104.

Po wybuchu II wojny światowej znalazł się w otoczeniu Naczelnego Wodza. W dniu 18 września 1939 r. wobec zagrożenia sowieckiego razem z prezydentem Ignacym Mościckim przekroczył granicę polsko-rumuńską i został internowany w obozie w Băile Herculane. Do Polski powrócił w 1946 r. Zamieszkał w Jeleń Górze (przy ul. Kolejowej 1 m. 9). Wystąpił z inicjatywą podjęcia pracy na rzecz odbudowy kraju. Próbując dotrzeć do ówczesnych władz państwowych, napisał list do ministra przemysłu Hilarego Minca:

Melduję, że 20 czerwca wróciłem z Rumunii do kraju. Przed wojną szereg lat byłem prezesem Rad Administracyjnej Przedsiębiorstwa Państwowego „Polmin” (...) Jako prezes Rady „Polminu” i szef Departamentu Przemysłu Wojennego a następnie szef Administracji Armii budowałem Centralny Okręg Wojskowy i byłem inicjatorem budowy gazociągów międzymiastowych. (...) Podobno miałem dobre imię w Polsce a nawet wśród przemysłowców pomimo tego, że byłem zwolennikiem upaństwowienia chemicznych gałęzi przemysłu. Posiadając duże doświadczenie w różnych gałęziach przemysłu, mógłbym skutecznie pracować przy odbudowie Państwa. Zgłaszam niniejszym obywatelowi Ministrowi swoje usługi⁹⁸.

Po uzyskaniu stosownego przydziału podjął pracę w Urzędzie Pełnomocnika Rządu inż. Odbudowy w Szczecinie (jako kierownik Biura Planowania); zajął się tam kwestią odbudowy portów. Zmarł w dniu 14 stycznia 1948 r. w Szczecinie, gdzie został pochowany na Cmentarzu Centralnym⁹⁹.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 maja 1936 r. o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi i organizacji naczelnych władz wojskowych w czasie pokoju, Dz.U. z 1936 r., nr 38, poz. 286

Dziennik Personalny M.S.Wojsk. Nr 19 z 12 XII 1929 r.

Dziennik Personalny M.S.Wojsk. Nr 23 z 11 III 1924 r.

⁹⁸ CAW. Akta personalne generała Aleksandra Litwinowicza – list z 21 VII 1946 r.

⁹⁹ Gen. Litwinowicz spoczął na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie – kwatery 2 B/rząd 7/mogła 8.

Dziennik Personalny M.S.Wojsk. Nr 32 z 2 IV 1924 r.

Dziennik Rozkazów Wojskowych M.S.Wojsk. Nr 68 z 21 VI 1919 r., poz. 2179

Kolekcja generałów Wojska Polskiego i wielkich osobistości, Akta personalne gen. Aleksandra Litwinowicza, sygn. I.480.369

Statut Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych, Dziennik Rozkazów Wojskowych MSWojsk. Nr 26 z 27 VI 1922 r., poz. 390

Tajny Dziennik Rozkazów MSWojsk. z 1925 r., rozkaz nr 11

Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o ulgach inwestycyjnych, Dz.U. z 1938 r., nr 26, poz. 224

Instytut Polski i Muzeum im. Władysława Sikorskiego w Londynie

Relacje z kampanii 1939 roku. Ministerstwo Spraw Wojskowych. Szef Administracji Armii. Biuro Personalne B.I.11c

Źródła drukowane

1940 styczeń 31, *Baïle Herculane – odpowiedź gen. Bryg. Inż. Aleksandra Litwinowicza na kwestionariusz rejestracji faktów, uwag i spostrzeżeń dotyczących przygotowań i działań wojennych, przesłane przez attaché wojskowego przy Ambasadzie polskiej w Bukareszcie*, [w:] *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. WŁODARKIEWICZ, Warszawa 2007, s. 31–40.

1943 maj 24, *Londyn – Protokół przesłuchania gen. Tadeusza Malinowskiego przed Komisją powołaną w związku z wynikiem kampanii wojennej w 1939 r.*, [w:] *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. WŁODARKIEWICZ, Warszawa 2007, s. 23–31.

1964 styczeń, *Arundel – Fragment realizacji gen. Broni Kazimierza Sosnkowskiego dotyczący zbrojeń polskich w latach 1935–1939*, [w:] *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. WŁODARKIEWICZ, Warszawa 2007, s. 46–55.

CHMIELARZ A., *Przyczynek do dziejów intendentury I Brygady Legionów Polskich do maja 1916 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2013, nr 14(65), s. 99–112.

LITWINOWICZ A., *Pierwsze tygodnie polskiej intendentury wojskowej*, [w:] *Wspomnienia legionowe*, cz. 1, Warszawa 1924.

LITWINOWICZ A., *Przemysł wojenny w okresie dwudziestolecia*, [w:] *Materiały do zagadnienia przemysłu zbrojeniowego w Polsce w latach 1919–1939*, „Niepodległość” 1958, t. 6, s. 148–179.

Materiały do zagadnienia przemysłu zbrojeniowego w Polsce w latach 1919–1939, „Niepodległość” 1958, t. 6, s. 148–187.

Opinie gen. Bryg. Józefa Wiatra o polskim przemyśle zbrojeniowym i organizacji naczelnych władz wojskowych do 1939 roku, [w:] *Materiały do zagadnienia przemysłu zbrojeniowego w Polsce w latach 1919–1939*, „Niepodległość” 1958, t. 6, s. 183–186.

- STACHIEWICZ W., *Pisma*, t. 1: *Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939*, „Zeszyty Historyczne” 1977, z. 40, s. 5–239.
- STACHIEWICZ W., *Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Naczelnego Wodza*, Warszawa 1998.
- Studium planu strategicznego Polski przeciwko Niemcom (Kutrzeby i Mossora)*, wstęp P. STAWECKI, oprac. i przypisy M. JABŁONOWSKI, P. STAWECKI, Warszawa 1989.
- WIATR J., *List do redakcji*, „Kultura” 1956, nr 12(110), s. 111–113.
- WIATR J., *Możliwości przygotowania do wojny w okresie dwudziestolecia*, „Kultura” 1961, nr 7, s. 167–180.
- WIATR J., *Przyczynki do historii materialowego przygotowania do obrony Polski w latach 1921–1939*, „Bellona” 1959, nr 3.
- Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, zebrali i oprac., M. CIEPLEWICZ i in., red. E. KOZŁOWSKI, Warszawa 1968.
- Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. WŁODARKIEWICZ, Warszawa 2007.

Prasa

„Polska Zbrojna” 1925

Opracowania

- BERNADZIKIEWICZ T., *Udział państwa w spółkach handlowych*, Warszawa 1938.
- BÖHM T., *Z dziejów Naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa*, Warszawa 1994.
- BULHAK H., *Polska – Francja z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000.
- CIAŁOWICZ J., *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970.
- CIEPLEWICZ M., *Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- CYGAN W.K., *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik Biograficzny*, t. 3: L–O, Warszawa 2006.
- Czy wiesz, kto to jest?*, red. S. ŁOZA, Warszawa 1983.
- DESZCZYŃSKI M.P., *Generałowie, pieniądze, fabryki. Dokument do gospodarczo-wojskowych dziejów II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny” 1998, t. 89, z. 1, s. 109–124.
- DESZCZYŃSKI M.P., *Polski eksport sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym (zarys problematyki)*, „Przegląd Historyczny” 1994, nr 1–2(85), s. 75–113.

- DESZCZYŃSKI M.P., MAZUR W., *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa 2004.
- DROZDOWSKI M.M., *Geneza i rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego*, [w:] *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*, t. 2, Warszawa 1959, s. 35–73.
- DZIEMIANKO Z., *Przemysł zbrojeniowy w COP*, Toruń 2004.
- Encyklopedia wojskowa*, t. 5, red. O. LASKOWSKI, Warszawa 1935.
- FEDOROWICZ A., *Jak II RP łamała embargo na eksport broni do Hiszpanii*, „Polityka” 2016, nr 48(3087), s. 62.
- GOŁĘBIEWSKI J., *Najważniejsze inwestycje zbrojeniowe w Centralnym Okręgu Przemysłowym: budowa fabryk broni i amunicji w latach 1937–1939*, „Studia Historyczne” 1999, t. 42, nr 4, s. 571–592.
- GOŁĘBIEWSKI J., *Polityka inwestycyjna Eugeniusza Kwiatkowskiego w latach 1926–1939*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 1970, z. 35: *Prace Historyczne* 5, s. 279–291.
- GOŁĘBIEWSKI J., *Przemysł zbrojeniowy w Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Pionki 1993.
- GOŁĘBIEWSKI J., *Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej*, Kraków 1985.
- GOŁĘBIEWSKI J., *Zapoczątkowanie Państwowych Zakładów Lotniczych w Rzeszowie i Mielcu (1937–1939)*, „Studia Historyczne” 2000, nr 2(169), s. 285–293.
- GRABOWSKI T., *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963.
- JABŁONOWSKI M., *Wobec zagrożenia wojną. Wojsko a gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa 2001.
- JURGA T., *1939. Obrona Polski i Europy*, Warszawa 2014.
- KOREŚ D., *Komitet do Spraw Uzbrojenia i Sprzętu a przygotowanie Wojska Polskiego do wojny, 1935–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2(12), s. 97–126.
- KOSK H.P., *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 1, Pruszków 1991.
- KRYSKA-KARSKI T., ŻURAKOWSKI S., *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991.
- Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. MAJCHROWSKI i in., Warszawa 1994.
- MAJCHROWSKI J.M., *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret Oddziału*, Kraków 2002.
- MALAK E., *Polskie lotnictwo wojskowe 1926–1935 (dążenie do samodzielności strategicznej i produkcyjnej)*, [w:] *Józef Piłsudski: dziedzictwo epoki – wyzwania dla współczesności*, red. J. CYMERSKI, A. KOSESKI, Pułtusk 2015, s. 149–169.
- MAZUR W., *Broń ostatniej szansy. Zagraniczne zakupy sprzętu wojskowego dla armii II Rzeczypospolitej (wiosna–lato 1939 r.)*, „Annales Universitatis Pedagogica Cracoviensis” 2013, Folia 139. *Studia Historica*, nr 14, s. 143–164.
- MOCZULSKI L., *Wojna Polska 1939*, Warszawa 2009.
- PAWŁOWSKI T., *Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939*, Warszawa 2009.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1: *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 1: *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951.

- RAKOWSKI J., *Rola Centralnego Okręgu Przemysłowego*, „Biuletyn Związku Legionistów Polskich” 1938, nr 2, s. 6–13.
- RAYSKI L., *Słowa prawdy o lotnictwie polskim 1919–1939*, Londyn 1948.
- ROMEYKO M., *Przed i po maju*, Warszawa 1967.
- RZEPNIEWSKI A., *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego (13 maja 1935 – 31 sierpnia 1939 r.)*, cz. 1, Warszawa 1992.
- STACHIEWICZ B., *Generał Waclaw Stachewicz. Wspomnienie*, Warszawa 2004.
- STAWECKI P., *Aleksander Litwinowicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Warszawa–Kra-ków–Wilno–Wrocław 1972, s. 492–493.
- STAWECKI P., *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981.
- STAWECKI P., *Pożyczka francuska z 1936 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, R. 74, z. 1, s. 49–68.
- STAWECKI P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- STAWECKI P., *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 – 12 V 1935*, Warszawa 2004.
- STAWECKI P., *Z dziejów przemysłu wojennego II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1971, cz. 1, nr 1, s. 267–298; cz. 2, 1971, nr 3, s. 217–258.
- WIENIAWA-DŁUGOSZOWSKI B., *Wymarsz i inne wspomnienia*, Warszawa 1992.
- WOJTASZAK A., *Generacja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa–Szczecin 2012.
- WOJTASZAK A., *Szczecińscy generałowie. Generał brygady Aleksander Litwinowicz (1879–1948)*, [w:] *Pomorze militarne XII–XXI wieku, cz. 2: Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 14 marca 2005 r. w Zamku Księżąt Pomorskich*, red. K. KOZŁOWSKI, W. WRÓBLEWSKI, Szczecin 2006, s. 77–83.
- WYSZCZELSKI L., *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1939*, Warszawa 2010.
- WYSZCZELSKI L., *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Warszawa 2007.
- WYSZCZELSKI L., *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008.
- WYSZCZELSKI L., *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie 1926–1935*, Warszawa 2005.
- ZAJĄC J., *Najnowsze przygotowania wojenne*, „Kultura” 1961, nr 1–2, s. 159–188.
- ZASIECZNY A., *Broni Wojska Polskiego 1939–1945*, Warszawa 2010.
- ZIOMEK E., *Działalność generała brygady Aleksandra Litwinowicza w okresie sprawowania funkcji II wiceministra spraw wojskowych w latach 1936–1939*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2014, R. 29, z. 2, s. 99–114.

Andrzej Wojtaszak

**THE DEVELOPMENT OF THE ARMS INDUSTRY IN POLAND
IN THE SECOND HALF OF THE 1930s.
THE ROLE OF GENERAL ALEXANDER LITWINOWICZ**

Summary. The face of the war threat, the economic effort related to the construction of the Central Industrial District and the implementation of the 6-year plan for the expansion and modernization of the Armed Forces was an action in the right direction, but overdue. The first stage of modernization and expansion of the Polish defense industry, increasing the defense capabilities of the Republic, was to be completed in 1942. This was accompanied by loans (French and British) and an increase in state spending on Polish defense. An important role in these endeavors was played by the Second Deputy Minister of Military Affairs, the head of the Army Administration, General Aleksander Litwinowicz, who, on behalf of the Armed Forces, supervised the implementation of plans related to the arms industry. The lack of sufficient budget funds for the purchase of weapons manufactured by Polish companies on the internal market forced the arms trade abroad, which was carried out (with the consent of the highest military authorities) almost until the outbreak of the war. 1939 not only showed Poland's military weakness, its loneliness in the face of failure to meet political and military alliances (France and Great Britain), but also the need for Poland to wage a war on two fronts. The German-Soviet alliance was a defeat not only for the Commonwealth, but also for post-universal Europe.

Keywords: arms industry, general Aleksander Litwinowicz, Polish campaign 1939, Central Industrial District, strategic security